

DSPACE da Universidade de Santiago de Compostela

<http://dspace.usc.es/>

Instituto da Lingua Galega

I. Bravo Pérez / F. Fernández Rei / Mª L. Vázquez Freire (2006):
“A configuración do espazo a través do léxico: fragas, freitas e lameiros”,
en R. Álvarez / F. Dubert García / X. Sousa Fernández (eds.): *Lingua e territorio*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 357-385.

A bibliografía que aparece ao final do artigo pertence ao conxunto da obra na que este foi publicado.

You are free to copy, distribute and transmit the work under the following conditions:

- **Attribution** — You must attribute the work in the manner specified by the author or licensor (but not in any way that suggests that they endorse you or your use of the work).
- **Non commercial** — You may not use this work for commercial purposes.

INSTITUTO DA LINGUA GALEGA

<http://ilg.usc.es/>

A CONFIGURACIÓN DO ESPAZO A TRAVÉS DO LÉXICO:
FRAGAS, FREITAS E LAMEIROS

*Irene Bravo Pérez, Mª Luisa Vázquez Freire e
Francisco Fernández Rei (coordinador)*

Instituto da Lingua Galega (USC)

Case todas as palabras dunha lingua son polisémicas. Son moitos os factores que fan que unha palabra mude ou amplíe o seu significado orixinario; entre as causas que provocan esa mudanza ou ampliación están a metáfora, a metonimia, o empréstimo semántico e as mudanzas de aplicación (Freixeiro 1998: 117-126). E é precisamente este último factor, as mudanzas de aplicación¹, o que realmente nos interesa nesta contribución no estudo da lingua e o territorio.

O que nos propomos é analizar como as características morfolóxicas do terreo inflúen na aparición dunha nova acepción dunha palabra, acepción que en aparencia parece non ter nada que ver co seu significado orixinario. Analizaremos aquí os casos de *fraga*, *freita* e *lameiro*. Para cada caso estudaremos o seu étimo, estableceremos as isoglosas que na lingua oral² separan a acepción orixinaria da acepción nova e intentaremos mostrar como o paso dunha acepción á outra está motivado pola morfoloxía do terreo. Para isto teremos en conta as características xeolóxicas e climáticas de Galicia, pero desde o punto de vista dun viaxeiro observador das peculiaridades do terreo, pois non é a nosa intención facer un estudo científico sobre a morfoloxía do terreo de Galicia e comarcas estremeiras de fala galega (occidente de Asturias, León e Zamora), senón un estudo das palabras *fraga*, *freita* e *lameiro* no territorio lingüístico galego.

¹ Para Freixeiro (1998: 119) as mudanzas de aplicación consisten no «cambio de referente das palabras a través da historia, adquirindo novos significados derivados da súa aplicación a outro referente».

² Os datos están tirados do material aínda inédito do volume VII do *Atlas Lingüístico Galego*.

A continuación faremos un percorrido polos textos escritos (dicionarios, textos literarios, textos medievais latinos e galegos, textos modernos...), tirados de bases informáticas, Santamarina (2003), *TILG*, *TMILG*, *CODOLGA* e *CORGA*, para analizar cal é a acepción ou acepcións que presenta cada palabra estudada. Por último faremos unha breve referencia á toponimia e á antroponimia para ver que distribución teñen estas palabras nestes campos; non hai que esquecer que a toponimia e a antroponimia reflicten moitas veces a realidade.

1. FRAGA E DERIVADOS

A palabra *fraga* procede do plural neutro FRĀGĀ do substantivo do latín hispánico FRĀGUM ‘lugar fragoso, penedoso’, formado por regresión do adxectivo FRAGŌSUS ‘áspero, escarpado, rochoso’, ‘paraxe con maleza’, ‘breña’³. Polo tanto, o seu significado orixinario fai referencia a un lugar onde abundan as pedras.

FRAGŌSUS é un derivado do verbo FRANGŌ ‘romper, quebrar’, do cal tamén derivaría a palabra *freita*, neste caso do seu participio FRĀCTA ‘rotura’, igual cá forma culta *fractura*. Estamos, xa que logo, ante dúas palabras distintas, *fraga* e *freita*, con dous significados aparentemente tamén diferentes –‘lugar penedoso’ no caso da primeira e ‘rotura’ no da segunda– que presentan unha mesma orixe léxica.

Estudando os datos do *ALGa*, xunto con material recollido recentemente para completar a información dese atlas⁴, podemos apreciar que a acepción primitiva de *fraga* ‘lugar penedoso’ e outras similares (‘ladeira pendente en pena viva’, ‘terreo moi inclinado e de moitas penas’, ‘barranco de pedras’...), ou ben ‘pena, cón’ (coas variantes ‘pedra grande desprendida dunha pena’ e ‘pedra dura e enterrada que asoma á superficie’) forman unha área léxica no SE de Lugo, na parte orien-

³ Para unha información máis ampla sobre a etimoloxía de *fraga* e *freita* véxase Corominas/Pascual (1991) s. v. *fracción* e Ernout/Meillet (1985) s. v. FRANGŌ.

⁴ Agradecemoslles a corroboración da información de L.13 (A Pontenova) a Carlos Varela Aenlle, a de L.6 (Barreiros) e L.8 (Trabada) a Xesús Fernández Acevedo e a de C.6 (As Pontes de García Rodríguez), C.9 (Pontedeume) e C.14 (Monfero) a Xosé Manuel Pérez Sardiña.

tal de Ourense e puntos do galego estremeiro (Le.5 Pombriego e Z.3 Hermisende) [mapa 1].

Isto pode estar relacionado coa morfoloxía do terreo. Como se pode apreciar na visualización do mapa do relevo de Galicia [mapa 12], a zona onde *fraga* presenta este significado é a máis montañosa do territorio galego. Ademais, *fraga* ten tamén nesta zona o significado de ‘corremento de terra, feita’ nalgún punto do galego estremeiro (Le.3 Corullón⁵ e Z.3 Hermisende), o que nos leva a pensar que estas palabras están intimamente ligadas entre si, como xa se observou ao falar da súa evolución etimolóxica. Esta acepción de *fraga* como ‘pedra’, ou relacionada con ela, queda perfectamente reflectida tamén no mapa de significantes de ‘pena, cón’, cuestión do *ALGa* á que os informantes desa zona contestaron *fraga* [mapa 4].

Daquela, parece claro que as características orográficas do terreo si poden influír na adquisición de significados de certas palabras, e o caso de *fraga* pode ser explicado deste xeito. Na zona norte do bloque central onde a orografía é moito menos montañosa, especialmente na área mindoniense, mais tamén en puntos espallados no resto do dominio lingüístico –e mesmo onde *fraga* é ‘pedra, rocha’– rexistrouse o significado xeral de ‘bosque’, aínda que noutros puntos *fraga* tamén alude a un lugar con árbores (carballos ou castiñeiros), con arbustos ou maleza diversa ou simplemente a unha ‘matogueira’, como se ve no mapa 1⁶.

O mesmo sucede cos derivados de *fraga* [mapa 2]. No sur de Lugo, no leste de Ourense e nalgún punto de León e Zamora temos que estes están relacionados coas pedras: *fraguizo* (‘rochoso’), *fragueiro* (‘rocha ou penedo’, ‘talude de pedras ou terra’, ‘rochoso’), *fragón* (‘pedra grande desprendida dunha pena’), *fragouzo* (‘pedra grande desprendida doutra maior’), *fragallouzo* (‘pedra grande resbaladiza’), *esfragarse* (‘desprenderse pedras na ribeira do río’)... Nas outras zonas de Galicia onde se coñecen estas mesmas palabras as súas connotacións semánticas fan referencia á ‘maleza’, a un ‘terreo agreste’, a un ‘monte con árbores pequenas’ ou a un

⁵ Neste punto tamén significa ‘barranco de pedras’.

⁶ Na zona de Asturias e leste de Lugo (en Riotorto, A Pontenova e Taramundi) *fraga* ten o significado de ‘bosque con árbores ou con bouza’ e tamén se coñecen as voces *frago* ‘terreo de difícil acceso’ e *fragoso* ‘aplicase ao lugar de difícil acceso’, segundo a información facilitada por Carlos Varela Aenlle.

‘bosque’, en sentido xeral. Poderíase facer, así, unha clara división entre os significados relativos á pedra ou similares e os que están relacionados co bosque (monte, maleza... adxectivos relativos a ese tipo de terreo), co que quedarían dúas zonas en canto á súa distribución semántica.

Temos, xa que logo, que *fraga* é unha voz polisémica, pero cómpre intentar aclarar por que unha palabra cun significado orixinario único puido pasar a adquirir outros. Parece evidente que isto se debe, fundamentalmente, ás características físicas do terreo.

No caso de *fraga* a acepción semántica orixinal facía referencia a un lugar escarpado ou rochoso, inaccesible ou non; a erosión cuarteira a pedra e fai que apareza maleza e despois arbustos e monte baixo, polo que é fácil pensar que a partir de aí a denominación pasase a utilizarse tamén para un territorio agreste, con maleza ou vexetación baixa, e que logo se fose xeneralizando ata acadar o significado xeral de ‘bosque’, sen máis. Así se explicaría que *fraga* presente o significado de ‘lugar rochoso’ na zona máis montañosa do territorio lingüístico galego e o de ‘bosque’ no resto do territorio galego onde se utiliza esta palabra.

Na obra de Pérez Alberti (2002: 27), no capítulo da viaxe polos cumes da serra de Queixa, aparece un fragmento que podería axudar a entender esta explicación: «Enriba mesmo de Sabuguido os penedos mantéñense inestables sobre as vertentes. As rochas graníticas sufriron unha alteración química tan intensa que a penas foron capaces de preservar os seus corazóns, fortes e duros, materializados nesas bólas redondeadas; o abrazo de queirugas e uces evita a súa caída sobre as aldeas do Conso.»

Analizando as diferentes bases de datos léxicas e os dicionarios galegos⁷, comprobamos que o significado de *fraga* que predomina por riba do resto é, sen lugar a dúbidas, o de ‘bosque’.

Así, por exemplo, no *TILG* (que contén textos literarios do galego moderno desde 1612 á actualidade xunto con moi diversos textos modernos da prosa non literaria) os casos que fan clara referencia a ‘pedra’ ou ‘penedo’ son máis ben escasos. Só nuns poucos (uns 30 de 800 aproximadamente, case todos do século XX) se reflicte claramente este significado:

⁷ Trátase dos dicionarios incluídos en Santamarina (2003) e os dicionarios en formato libro de aparición máis recente.

Fraga {peña, roca}.

crin que me iba esmoucar contra unhas *fragas*.

coa forza da auga pódense formar *fragas* moi duras.

Como non quería que se escachara contra unha *fraga* ou se fora ó río, fixen que se detivera...

Pola contra, a inmensa maioría aluden explicitamente a un bosque ou conxunto de árbores:

Álbore estraña nunha estraña *fraga*.

ti andiveches nos piñeiras, nos soutos e nas *fragas*.

O val encerra unha das *fragas* máis importantes pola súa riqueza botánica.

internábase máis e máis na espesura da *fraga*, sen temor a toxos e a silvas.

aberta para que chegase o cheiro das flores e das árbores das *fragas*.

mentres que outra pequena minoría son exemplos que aluden á ‘maleza’ ou ben a voz *fraga* ten sentido metafórico⁸:

atopándose en zonas cubertas de *fraga*, e sendeiros preto de cursos de auga... [maleza].

Erguíase no meio da paisaxe coma unha grande *fraga* de pedra, coma un puño omnipotente e amenazador [uso metafórico].

Algo parecido sucede cos derivados, aínda que é máis habitual que estean relacionados co bosque. É o caso de *fragoso*, pois a metade dos casos atopados (10-15) teñen o significado claro de ‘boscoso’, mentres que a outra metade divídense entre ‘ruidoso’ ou ‘agreste’:

Alá da outra banda tras de Montecelo oíuse un trebón *fragoso* e horrendo [ruidoso].

Voan os corvos na *fragosa* bouza de eucalitos... [boscosa].

De *fragueiro* como ‘penedo’ só atopamos un exemplo:

colleu ó rei e ergueuno ata poñelo no outo do *fragueiro* que alí había e inda hoxe hai.

A meirande parte deles aluden a unha persoa que traballa coa madeira (leñador ou carpinteiro):

principalmente carballo, piñeiro, ameneiro e sanguíño que o *fragueiro* comenza por escoller no mesmo arbore...

⁸ Outros significados de *fraga*: ‘xogo da fraga’, ‘fragua’ (ferrería)...

e queda rematado o chedeiro, sendo de advertir que o *fragueiro* que se respecta non emprega nil peza algunha de ferro...

Fraguiza, pola súa banda, parece referirse á ‘maleza’ case totalmente e *esfragar* ten o sentido xeral de ‘caer’ ou ‘esnafrarse’:

Sentín ruxido entre a *fraguiza*, e vin que se abalaban as silvas e a ramallada.
Non sei como non me *esfraguei* naquela carreira de tolo...

Vese, polo tanto, que todos estes derivados de *fraga* teñen algunha relación coa fractura do terreo⁹, como xa dixemos que o tiña *fraga*, aínda que fosen adquirindo matices diferentes. Sucede o mesmo no *CORGA*, que contén textos de diversa procedencia (economía e política, cultura e artes, ciencias sociais, ciencias e tecnoloxía, ficción e outros), desde 1975. Poderíase dicir que a acepción predominante de *fraga* é, en máis dun 90%, ‘bosque’:

Polo outono, cruzando a *fraga*, entre os fentos atexados, baixo as faias...
Máis alá do prado, unha *fraga* transparente de carballos cerraba a vista...
máis alá unha *fraga* mesta de teixos e piñeiros coutaba o horizonte.

Resulta curioso, cando menos, que fose este e non o significado orixinal da palabra (‘lugar fragoso, penedoso’) o que triunfase. Xa na época medieval (en textos latinos galaicos do século VI ata o XV sacados do *TMILG* e do *CODOLGA*) acontecía algo parecido, aínda que nestes textos se aprecia un uso algo distinto da palabra *fraga*, xa que normalmente facía referencia a un nome de lugar ou a un nome propio, aínda que estes últimos en clara alusión ao lugar nativo da persoa en concreto. Pode ser por iso que logo *fraga* quedase instaurado como apelido, tan habitual na actualidade [mapa 10]¹⁰:

Gonçaluo da *Fraga*, escudeyro do dito Affonso Gomes.
enton paresceu enno dito conçello Garçia da *Fraga*, home do dito Rui Sanches.

⁹ ‘Agreste’, ‘maleza’ ou ‘esnafrarse’: o adxectivo xa o indica no seu contido léxico, o substantivo está a medio camiño entre un significado e o outro e para que se produza a acción do verbo ten que haber algún tipo de fractura no terreo.

¹⁰ Agradecemoslle a elaboración dos mapas 10 e 11 (mapas de apelidos de *Fraga* e de *Lameiro*, respectivamente) a Xulio Sousa Fernández.

Ademais, como se pode observar no mapa, a zona onde hai algún apelido *Fraga* coincide na súa meirande parte (excepto algún punto do sur de Lugo) con aquela na que esta palabra presentaba o significado xeral de 'bosque'. En cambio, na zona onde as súas acepcións estaban relacionadas con 'pedra' non existe o apelido *Fraga*. O mesmo acontece na toponimia. O topónimo *Fraga* e os seus derivados tamén se rexistran na área de *fraga* 'bosque' [mapas 7 e 8].

Navaza Blanco (1998) no estudo que fai da toponimia de Ourense xa explica a ausencia de *fraga* na toponimia desta provincia facendo referencia ao seu significado, xa que mentres no galego doutras zonas designa un colectivo arbóreo, no territorio estudado por el tiña (e ten) o significado de 'penedo'.

Pola súa banda, Palacio Sánchez (1981) na súa análise da toponimia do concello de Pantón (sur de Lugo) fai un agrupamento por campos semánticos (orotoponimia, fitotoponimia, zootoponimia, hidrotoponimia...), e o caso de *fraga* e os seus derivados explícao dentro do campo semántico da fitotoponimia, relacionándoo neste caso coa idea de 'bosque' ou 'vexetación abundante'.

Canto á lexicografía, cómpre analizar polo miúdo a voz *fraga* desde o punto de vista dos dicionarios galegos e doutras linguas románicas veciñas. En todos os dicionarios galegos o significado primario de *fraga* é o de 'bosque', pero cómpre salientar que na maioría deles tamén se alude á súa espesura ou pouca accesibilidade, o que nos leva a pensar que, como xa se mencionou nun principio, co paso do tempo ao significado orixinal de 'terreo penedoso' se lle fosen engadindo matices ata dar lugar a outro significado distinto e, como tamén quedou dito, a orografía do terreo influíu niso. Ademais, en todos eles aparece tamén o significado primeiro, polo que na actualidade, como xa se puido observar no mapa do *ALGa*, perdura esa acepción, aínda que minoritaria:

Fraga: s. f. Bosque de árbores, de diferentes clases, plantadas ou nadas espontaneamente. Lugar cheo de penedos e rochas. Rocha escarpada. Penedo, peñasco. Espécie de silva. Matorral que serve de abrigo por romper nele a forza do vento. Terreno mui fondo entre montes abruptos. Xisto pizarroso descarnado nun monte (Estravís 1995).

Fraga: s. f. Extensión de monte, polo xeral illado e de difícil acceso, po-boado de distintas especies caducifolias, de herbas, mofos e liques e na que convive así mesmo unha gran diversidade de fauna. Extensión de monte

con moita vexetación (árbores, arbustos e mato), que na súa maior parte medra espontaneamente. SIN. Bosque (RAG 1997).

Fraga: s. f. V. bosque. Terreo fragoso. Extensión de monte, normalmente illada e pouco accesible, con gran diversidade de fauna e flora constituída por caducifolias, herbas, mofos e liques (Cumio 1999).

Fraga: s. f. Terreo con todo tipo de árbores nacidas espontaneamente e mato espeso. Penedía ou crebada fragosa. Matogueira que serve de abrigo porque para a forza do vento. Pedra dura e enterrada que asoma a súa superficie (Xerais 2000).

Resulta curioso, en cambio, que nas palabras derivadas de fraga (*fragoso, fraguizo, fragueiro...*) o significado máis abundante sexa o relacionado coas pedras ou penedos:

Fragoso: adx. Abondoso en penedos, crebas e desniveis pronunciados, polo que o paso é difícil. SIN. Abrupto, accidentado, áspero, crebado, escarpado, esgrevio (RAG 1997).

Fragoso: adx. Dise do terreo accidentado, cheo de pedras, bosque baixo, etc., polo que é difícil camiñar; abrupto, crebado, escabroso, escarpado, esgrevio, quebrado (Xerais 2000).

Fraguizo: adx. Cuberto de rochas e penedos (Xerais 2000).

Fragueiro: s. m. Pedra de gran tamaño. SIN. Pena, penedo. Noiro de terra ou pedra. Tratante de madeira ou persoa que se dedica a cortar árbores. Carpinteiro especializado na fabricación de carros (RAG 1997).

Fragueiro: s. m. Comerciante de madeira. Carpinteiro que se dedicaba fundamentalmente a facer carros. Persoa que percorre os montes e fragas para cortar árbores e arrincar pedras. Cazador de monte. Pedra de gran tamaño; penedo. Noiro de pedras ou terra (Xerais 2000).

Fragueiro: adx. Que é abondoso en rochas e desniveis pronunciados (RAG 1997).

Fragueiro: adx. Dise do terreo non cultivado, con escabrosidades e vexetación abundante. Cuberto de rochas e penedoso (Xerais 2000).

Nos dicionarios portugueses, pola súa banda, a acepción maioritaria de *fraga* é aquela que fai referencia a un terreo escarpado ou rochoso:

Fraga: Terreno escabroso. Penhasco; brenha (Figueiredo 1986).

Fraga: Rocha escarpada; penhasco, penedia. Calhau grande; pedregulho. Brenha; mata (Houaiss 2001).

Fragoso: Em que há muitas fragas ('rocha escarpada'); fraguento, penhascoso ('terreno'). De difícil acesso; árduo de se atravessar (Houaiss 2001).

Fragoso: Áspero; escabroso; penhascoso. Dificilmente acessível (Figueiredo 1986).

Nos dicionarios asturianos sucede o mesmo:

Fragoso: Bable occidental. Dícese del terreno o camino abrupto, con mucho guijo (Neira/Piñeiro 1989).

Fragosu, -a, -o: Con muncha pedra, mui tomáu pola maleza, malu d'andar [un camín]. De vexetación mui mesto (ALLA 2000).

E no catalán:

Fragós: adj. Dit d'un terreny tallat, ple de matolls, de roques, etc (IEC 1995).

Fragós: adj. Abrupte, ple de malesa i obstacles que dificulten el pas (Moll 1988).

Fragositat: f. Qualitat de fragós; malesa i altres obstacles que fan fragós un camí, un terreny (Moll 1988).

Nos dicionarios casteláns ocorre algo parecido, aínda que neste caso son máis abundantes as palabras derivadas de *fraga* (sobre todo *fragoso*) que non esta en si mesma, que se recollería no dicionario da Academia a partir de 1899, seguramente por galeguismo ou lusismo (Corominas/Pascual 1991 s.v. fracción):

Fraga: (Del lat. **fraga*, tierra quebrada y escarpada) f. **breñal** (RAE 1992).

Fraga: (De un supuesto lat. vulgar *fraga*, derivado de *fringere*). Breñal. Lugar montañoso, abrupto y con malezas (Moliner 1994).

Fragoso/a: (Del lat. *fragosus*, quebrado y ruidoso). adj. Áspero, intrincado, lleno de quiebras, malezas y breñas (RAE 1992).

Fragoso: (Aplicado a terrenos). Sinónimos: abrupto, áspero, quebrado. Lleno de peñascos y asperezas o de maleza (Moliner 1994).

Fragosidad: (De *fragoso*, quebrado, escarpado). f. Aspereza y espesura de los montes (RAE 1992).

Fragosidad: Cualidad de fragoso (Moliner 1994).

2. FREITA

O caso de *freita* é algo distinto ao de *fraga*. Como se pode apreciar no mapa de significados de *freita* [mapa 3], aparecen dúas áreas léxicas ben claras: unha no bloque oriental en canto esta se refira ao 'corremento de terra' ou 'terreo agreste', e outra máis pequena na área fisterá do bloque occidental, co significado de 'canle'. Curiosamente,

a primeira das acepcións coincide tamén coa zona máis montañosa (macizo oriental), onde *fraga* presentaba o significado maioritario de ‘pedra’ e algún exemplo de ‘corremento de terra’, como xa se mencionou anteriormente. Con todo, só no SE de Lugo e nalgún punto de León hai *fraga* e *freita*, porque na parte oriental de Ourense practicamente non existe, pero hai *freitas* na montaña oriental de Lugo e Asturias onde non hai *fraga*. É máis, se comparamos os dous mapas [mapa 1]/[mapa 3], en Corullón (León) parece que *fraga* e *freita* son sinónimos, segundo a resposta dos informantes á cuestión “corremento de terra, freita”, xa que dan as dúas nese punto. Ademais, parece bastante evidente pensar que o significado de ‘corremento de terra’ estea relacionado co de ‘rotura do terreo’, o seu significado orixinal, do que se falou anteriormente.

As bases de datos léxicas sérvennos de grande axuda para resolver o problema. Dos 10 exemplos atopados no *TILG* só un corresponde exactamente co seu significado orixinal de ‘fractura do terreo’, de Ánxel Fole:

Freita: quebrada, fractura do terreo.

Os outros casos fan referencia a unha ‘depresión no terreo’, a un ‘corremento de terra’ ou, tamén nalgún caso, ao nome dun lugar:

que tiña ás veces que arrodear quenllas secas e *freitas* por non poder pasar por onde ela pasara.

Parecen significados distintos pero analizándoos un pouco podemos chegar á conclusión de que están relacionados entre si. Así, o significado orixinal de ‘fractura do terreo’ deu lugar a ‘depresión no terreo’ e tamén é doado deducir que un corremento de terra ten que estar orixinado por unhas características morfolóxicas do terreo determinadas (neste caso unha depresión). De feito, o significado habitual de *freita* na lingua actual é o de ‘corremento de terra’ ou ‘terreo agreste’, como xa se viu nos datos do *ALGa*. Aínda así, no *CORGA* tamén se aprecia unha acepción de ‘fractura’, pero usada cun sentido metafórico, nun texto de Ramón Piñeiro:

pode evitar a *freita* do dualismo discontinuo seguindo a vía cognoscitiva do sentimento...

e a outra acepción principal do galego oral actual, ‘canle’ ou ‘fervenza’:

Baixou cara á *freita* onde borcaba a auga.

E este mesmo sentido metafórico de fractura, de separación, é o que quixeron manifestar os membros da Mesa prá Defensa del Galego de Asturias e da Cultura da Comarca (MDGA) cando lle puxeron a unha das súas publicacións o nome de *Freita* (1992), tan vivo na zona da serra eonaviega:

FREITA, del latín *fractus, -a, -um*, participio pasado del transitivo da 3ª *frango fregi fractum* ou de *frangere* [sic]: romper, quebrar. En asturiano FRECHA. En castelán pode traducirse por: hendidura, abertura prolongada. Na Nosa Terra úsase, xunto con fana e arribada, ben pra indicar un grande correntemento de terras provocado pola chuva ou por calquera outra circunstancia, ou ben pra referirmos a un barranco, barranqueira ou cavorco ou a unha quebra, creba, quebrada, crebada, greta, fenda ou fenedura.

Todos os nacidos nesta dichosa Asturias de entre el Navia e el Eo sabemos ben que de sempre houbo unha inmensa FREITA que nos xebraba en todos os aspectos del resto del Principado, pro sobre todo xebrábanos del opresor e despreciativo centro de Asturias.

Xa é un tópico dicir que se nos chamaba galegos e considerábanos non asturianos ou, como máximo, asturianos de outra fruxe.

A lingua medieval parece aclarar máis a cuestión. O étimo da palabra, FRÁCTA, aparece en cinco fragmentos do *CODOLGA* e parece ter como significado xeral ‘rota’ ou algo similar, polo que é evidente que non latín medieval este sería o seu significado:

Si navis *fracta* fuerit...
In nave *fracta* Ecclesia Alba...
vel immunitas ecclesiae fuerit *fracta*.

Freita, pola súa banda, non nos axuda para explicar a súa evolución semántica porque todos os casos atopados (tamén os do *TMILG*) fan referencia a nomes propios de persoa ou propiedades:

Concedo quendam nostram hereditatem in *Freita*...
Quomodo diuidit per hereditatem de *Freita*...
O qual dito lugar da *Freita* ella conprou a Moor da *Freita*, mollerde Fernan Gomes.

aínda que aquí, ao contrario do que sucedía coa palabra *fraga*, non parece que quedase instaurada como apelido.

Pola súa banda, na toponimia galega só hai un lugar en toda Galicia co nome de A Freita, na parroquia de Cereixedo (Santiago), no concello de Cervantes (Lugo), na zona dos Ancares, o que confirma a nosa teoría de que a orografía da zona ten un papel relevante nesta cuestión. Ademais, no Nomenclátor de Asturias rexístrase La Frecha nos concellos de Piloña e Lena; Palacio Sánchez (1981: 40-191) fala dos topónimos Frecha en Santander e Oviedo e Freita e Freitas en Portugal, á parte do Freita galego. En Portugal hai, ademais, o apelido Freitas.

A palabra *frecha* xa se recolle nos dicionarios asturianos co significado de ‘fendedura’ ou ‘abertura’, e ‘argayu nun terrenu’ (desprendemento de terra):

Frecha: Cabranes. Hendidura (Neira/Piñeiro 1989).

Frecha: Subst. Fendedura, abertura [allargada]. Argayu [nun terrenu]. Sitio [argayáu]. Abertura [d'una mancadura] (ALLA 2000).

No seu dicionario castelán, Marty (1883) referíase á *freita* asturiana como «en Asturias, la quebradura o hendidura en las tierras pendientes, que ordinariamente se causa por el torrente de las aguas».

Segundo Pensado (1983), tanto no portugués coma no galego *freita* gozou de bastante vitalidade. No portugués do século XV ata deu lugar a un verbo *freitar*, que tamén aparece con signo de arcaísmo nalgúns dicionarios galegos, e que el afirma que podería ser paralelo aos casos de *arromper* e *abrir*, formados a partir de *arrotas* e *abertas*.

De feito, o verbo *afreitar*, documentado no galego oral co significado de ‘cavar nas canles de rego para sacar as malezas e porquerías do fondo’ [mapa 3], tamén se recolle en dous dicionarios galegos, o de Estravís (1995) e o de Ir Indo (2004), co significado de ‘botar a rolos os feixes de leña pola afreita abaixo’ ou ‘cavar nos regos para limpar a bouza ou a maleza do fondo’.

Afreita é aínda menos frecuente e nos dicionarios onde se estuda aparece como sinónimo de *freita*.

Freita tampouco aparece en todos os dicionarios galegos, aínda que si na maioría¹¹, cos significados xerais de ‘corremento de terra’, ‘de-

¹¹ Ir Indo (1986), Estravís (1995), Cumio (1999), Xerais (2000) e Ir Indo (2004).

presión no terreo’, ‘freixa, caída de auga desde certa altura debida a un corte ou depresión no terreo’ ou ‘canle secundaria dun prado’. Nalgún caso tamén se fala de ‘fractura do terreo’ (eses son os menos) ou de ‘ladeira dun monte por onde se botan os feixes de leña’ e de ‘terreo escarpado’, significados que parecen estar máis relacionados co seu significado orixinal, aínda que, como dixemos antes, ‘corremento de terra’ e ‘depresión no terreo’ tamén teñen moito que ver.

3. LAMEIRO

Outro exemplo no que se ve como a morfoloxía do terreo inflúe na modificación do significado orixinario dunha palabra, dando lugar á aparición doutra acepción distinta, é o caso de *lameiro*. Esta voz procede do latín LAMA¹² ‘barro, lodo’ e o sufixo colectivo *-eiro/a*. Temos, pois, que o seu significado primeiro é ‘lugar onde abunda a lama, o barro’. No asturiano, pola súa banda, existe *llamarga*, co significado de ‘mestura de auga e barro, sitio onde se dá esa mestura’.

Se pasamos a analizar os significados que *lameiro* ten no galego oral, vemos que, como se reflicte no mapa feito a partir do material aínda inédito do *ALGa* e do de García (1985) [mapa 5], se observan dúas zonas. Unha, que ocupa as provincias da Coruña, Pontevedra e o centro e norte de Lugo que está representada no mapa polos símbolos de cor negra. Nesta zona os distintos significados que presenta *lameiro* nos puntos en que se rexistrou teñen como trazo común o de ‘lugar con auga’. Os puntos baleiros desta área léxica están ocupados polas distintas acepcións de *lameira* que teñen tamén como trazo común o de ‘terra con auga, bulleiro’ [mapa 6]. A outra zona, representada no mapa polos símbolos de cor vermella, é unha área léxica compacta, que ocupa a práctica totalidade da provincia de Ourense, o sur de Lugo e puntos de Pontevedra, León e Zamora que estreman con esa área, xunto con algún outro illado no resto do dominio lingüístico (C.35 Santiago e A.7 Ibias). Os significados de *lameiro* nesta área léxica presentan como trazo

¹² Para unha discusión máis profunda sobre a etimoloxía de *lama* véxase Laporta (1992).

común o de 'lugar onde hai herba'. Nesta zona tamén é onde atopamos os escasos exemplos de *lameira* co trazo de 'lugar con herba' agás dous puntos localizados na outra área (P.30 Oia e L.15 Meira)¹³.

Temos, pois, que o significado primario de *lameiro*, 'lugar onde hai lama', ao contrario do que sucedía con *fraga*, no que o seu significado primario ocupaba unha situación marxinal, ocupa a maior extensión (aínda que estean moi espallados os puntos), mentres que a nova acepción, 'lugar onde hai herba', ocupa unha zona menor pero moi compacta. Para explicar esta segunda acepción, 'lugar onde hai herba', cómpre termos en conta, como acontecía coa acepción de 'bosque' para *fraga*, as características morfolóxicas do terreo, pero tamén, neste caso, as condicións climáticas de Galicia.

Se un fai unhas cantas viaxes pola provincia de Ourense e o sur de Lugo e contempla a configuración do espazo desta zona, pode observar que se trata, en liñas xerais, dunha zona montañosa e con profundos vales onde apenas hai grandes chairas, agás a depresión da Limia ou a de Ourense, como se pode apreciar no mapa físico de Galicia [mapa 12]. Se ademais esas viaxes as facemos en distintas estacións vemos que, nesta zona, os veráns son normalmente secos, feito que se reflicte na súa paisaxe, que contrasta coas provincias atlánticas, moito máis húmidas. Se lle botamos unha ollada ao mapa de precipitacións [mapa 13] vemos que é precisamente nesta zona onde atopamos o menor índice de precipitacións, que curiosamente coincide cos puntos onde *lameiro* presenta o significado xeral de 'prado'.

Se temos en conta todas as características desta zona, que podemos sacar como meros observadores da paisaxe dun lugar, non parece moi difícil explicar como esa nova acepción de *lameiro*, 'lugar onde hai herba' se creou a partir da acepción orixinaria 'lugar onde hai lama' por un cambio de referente. Se *lameiro* designa nun principio aqueles lugares que teñen auga en abundancia, terras con auga, etc. é lóxico pensar que de aí pasase a designar nesa zona da Galicia meridional (Ourense e sur de Lugo), e puntos do galego estremeiro próximos (Corullón e Benuza en León e Porto en Zamora) e algún afastado (Ibias en Asturias) moito máis seco, aqueles lugares que xunto aos ríos e regatos presentaban no

¹³ Resulta curioso ver como *lameira* mantivo o seu significado orixinario en detrimento da nova acepción, que só se localiza en cinco puntos [mapa 6].

verán unha maior humidade¹⁴ e que se dedicaban a herba para o gando; posteriormente de aí aplicaríase a calquera lugar onde se cría herba para pasto sen necesidade de ser un lugar húmido no verán.

Estamos, pois, tamén ante outro caso en que á nova acepción se chega por un cambio gradual do referente ata dar lugar a outro que pouco ten que ver co que estaba na orixe da palabra. Así, *lameiro* pasa de ter un único referente 'lugar con moita auga, bulleiro...' a adquirir tamén outro novo que presenta como característica a de ser un lugar con humidade e con herba, e de aí pasaríase facilmente a que o seu referente sexa simplemente 'lugar con herba, prado', no que xa non se alude á humidade. No mapa de significados de *lameiro* [mapa 5] obsérvase unha zona de transición no límite entre as provincias de Pontevedra e Ourense, onde conflúen as dúas acepcións de *lameiro* antes sinaladas, feito que parece indicar que foi por esta zona por onde puido empezar a darse o cambio de referente de *lameiro*. Curiosamente antes desa zona está a parte onde se rexistra o maior índice de precipitacións.

Se lles botamos unha ollada aos exemplos que hai de *lameiro* nas bases informáticas do *TILG* e do *CORGA*, vemos que a acepción maioritaria que presenta *lameiro* nestas obras aquí recollidas é a de 'lugar con herba', con ou sen humidade¹⁵:

estando segando a herba nun *lameiro* houbome d'arrabanan cunha fouciña os cinco dedos...
 máis linda parecía posta no medio do *lameiro* coa herba hastr'a pantorrilla...
 o que me importa é que non me volvas tornar a auga do *lameiro* hastra que vos toque.
 esperárono ó escurecer cando viña de tornar a auga dun *lameiro*.
 cando vían o gado dos *lameiros* parar de pacer...
 abaixo nos *lameiros* sombrizos e mollados hai un terrible lagarto...
 non como terras de labor senón como *lameiro* prós seus gados...
 coma quen apaña a herba dos *lameiros*...
 A xente ten *lameiros* e leva os animais a pacer alí...

¹⁴ Piel (1954: 40) ao falar dos topónimos Lama e os seus derivados xa sinalaba que na palabra *lama* «de la acepción primitiva 'terreno bajo pantanoso' se ha desarrollado la de 'pradera húmeda en verano'».

¹⁵ En moitos dos exemplos non é posible saber se se está a referir a un terreo húmido ou non debido ao contexto reducido con que aparecen os exemplos nestas bases.

mentres que o seu significado primeiro, ‘lugar onde hai lama’, aparece nun número restrinxido de exemplos:

Ábrem'as portas, rapaza,/ ábremas de caridá,/ qu'estou cos pés no *lameiro*,/
mórrome de crueldá.
empezou a chover na aldea. Fixose un *lameiro* inmenso, terra mol impedía
o paso das bestas...
pero tiña moita barriga e o camiño da Fonte era un *lameiro*.
sumidas as patas na brandura dos areais ou dos *lameiros*.

Lameiro tamén se documenta nos textos medievais. Nestes textos o máis frecuente é que *lameiro* sexa un topónimo ou un apelido:

e mays vos aforamos *dos pedaços de herdat* que jazen onde chaman o
Lameiro...
Johan *Lameyro*, Fernando Eanes clrigos de Vilanova...

pero hai algúns exemplos nos que é un nome común e nestes casos parece ter tamén o significado de ‘prado’:

que mando que se labre e anobe de pan e alçando o nobo del çeyben la dita
restreba para que todos paçan de consuun a salvo quede fazer de *lameyro* se
quisere fasta duas jeyras de herdade...
e otro terreo so carrera, e enna cabeçera una figueyra, e con seu *lameyro*; e
a meted de un terreo que jaz enna ayra do Souto...

Se agora facemos un percorrido polos distintos dicionarios e léxicos galegos, vemos que o seu comportamento á hora de definir *lameiro* non se mantén homoxéneo en todos eles ata os nosos días. Os do século XIX definen *lameiro* como ‘prado’, sen facer referencia a se ten ou non humidade, agás o de Pintos de 1856 recollido dentro de Santamarina (2003), en que aparece definido como ‘lodazal’:

Lameiro: Prado chico y algo húmedo, que está en punto bajo en las márgenes o inmediaciones de algún río o arroyo, y se dedica todo el año, o su mayor parte, a la siega en verde para el ganado. Lameiro, se llama en las inmediaciones de Lugo; en Salnés herbeiro, y en Tabeirós herbeira, y mayormente cuando son en plural, herbeiras.

Lameiro: Prado.

É a partir de 1958 cando nos dicionarios galegos aparece unha segunda acepción para *lameiro*, a de ‘terreo pantanoso, bulleiro’:

Lameiro: Prado natural de terra llana y regadía, en que se deixa crecer la hierba para pasto del ganado. Tierra de cultivo en que hay humedad constante. Cenechal, pantano donde se recogen y se detienen las aguas.

Lameiro: Prado. Terreno húmedo donde se cría hierba para alimento del ganado. Terreno pantanoso. Tremedal.

Nos dicionarios dos últimos anos as acepcións que aparecen son as de ‘lugar onde hai lama’ e a de ‘prado moi húmido’:

Lameiro: Prado natural de terra chá en regadío, onde se deixa medra-la herba para pasto do gando; braña. Terreo húmido. Terreo onde hai moita lama; bulleiro, lamazal, lameira, lamorqueira, trollo (Xerais 2000).

Mesmo nalgúns casos non se nos di que se trate dun prado, simplemente se nos di que é un ‘terreo moi húmido onde só medra a herba e outras plantas ou arbustos’¹⁶. Obsérvase, pois, na definición de *lameiro* nos dicionarios máis recentes unha tendencia a primar o seu trazo primario e maioritario na lingua oral, ‘lugar con moita auga’ en detrimento da súa segunda acepción, ‘lugar con herba, prado’, que é a predominante na lingua literaria. Esta tendencia, primacía do trazo ‘lugar onde hai auga’, é a que se atopa tamén nos dicionarios portugueses. As acepcións que *lameiro* ten nestes dicionarios son as de ‘lugar onde hai lama’ e ‘terreo con auga e herba’:

Lameiro: LAMAÇAL (‘quantidade de lama’). Terra alagadiça onde cresce o pasto. Terreno aproveitado para cultivo, na vazante dos rios (Houaiss 2001).

Este distinto comportamento, no tocante ás acepcións de *lameiro*, entre os textos escritos e os dicionarios máis recentes talvez se deba a que no uso de *lameiro* como ‘lugar con herba’ nos textos literarios inflúa o peso da tradición literaria escrita anterior. Non hai que esquecer que esa tamén era a acepción maioritaria nos primeiros dicionarios galegos.

Porén os máis recentes danlle primacía á acepción co trazo ‘lugar onde hai auga’ porque recollen a acepción maioritaria do galego actual, aínda que neste amplo territorio hai moitos puntos en que parece non

¹⁶ Esta acepción aparece no *Diccionario da Real Academia Galega* (1997) e tamén no de Ir Indo (2004).

coñecerse como forma popular *lameiro*. Quizais tamén estean moi condicionados polas acepcións dos dicionarios portugueses.

En moitas ocasións os topónimos e os nomes propios representan palabras do léxico común. Polo xeral, nun principio, este tipo de topónimos facían referencia ás características do referente desa palabra¹⁷. En moitos destes topónimos xa non son perceptibles esas características para nosoutros, pero si o son, en cambio, noutros casos. Na toponimia maior de Galicia atopámonos con Lameiro(s) e algún derivado¹⁸. Estes topónimos, como se pode apreciar no mapa [mapa 9], localízanse maioritariamente nas provincias da Coruña e Pontevedra, xusto na parte occidental da dorsal galega¹⁹ que divide Galicia, de norte a sur, en dúas partes, aínda que tamén se rexistran algunhas bolsas de topónimos en zonas moi secas de Lugo e Ourense, xusto na parte oriental da dorsal. A parte occidental é a zona con maior índice de precipitacións de Galicia, como se pode ver no mapa de precipitacións [mapa 13], pois a dorsal actúa de barreira das masas oceánicas e fai que estas descarguen máis precipitacións; en cambio, a zona oriental da dorsal é unha das zonas máis secas (Martínez Cortizas/Pérez Alberti 1999: 62-69). Parece probable, pois, que estes topónimos fagan referencia a un lugar onde hai moita auga. Ademais, segundo a súa distribución xeográfica, localízanse maioritariamente na zona onde *lameiro*, como nome común, presenta como trazo ‘lugar onde abunda a auga’ [mapa 5], o que confirma a posibilidade de que estes topónimos fagan referencia ás características deses lugares nos que abunda a auga. Este feito demostra que a acepción primaria non quedou rapidamente restrinxida a unha pequena zona coma no caso de *fraga*, senón que esta acepción ten plena vixencia desde antigo ata hoxe.

O eido da antroponimia tamén pode dar algunha pista sobre cal é a acepción con máis éxito, pero no caso de *lameiro* non nos axuda

¹⁷ Exemplos destes casos poden verse na tese de Palacio Sánchez (1981) que estuda a toponimia maior e menor do concello de Pantón, agrupándoa por campos semánticos, onde o autor, en moitos casos, dá as características do lugar ao que se lle aplica o topónimo.

¹⁸ Datos sacados do *Nomenclátor de Galicia. Toponimia oficial das provincias, concellos, parroquias e lugares* (2003).

¹⁹ Dorsal formada polas serras, de norte a sur, da Faladoira, da Loba, da Cova da Serpe, do Farelo, do Faro, do Testeiro e do Suído, como se pode ver no mapa 12.

moito, pois o apelido Lameiro aparece espallado polas dúas zonas das acepcións de *lameiro* na lingua oral [mapa 11]. Realmente concéntrase na provincia de Ourense, sobre todo na parte oriental, e no resto hai apelidos Lameiro onde no mapa 5 case non hai datos.

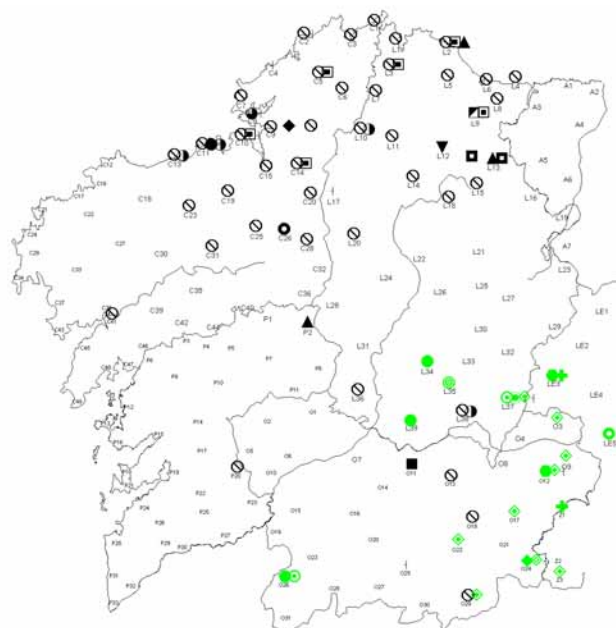
4. REMATE

Nestes tres casos, *fraga*, *freita* e *lameiro*, parece claro que a morfoloxía do terreo influíu na ampliación do seu campo referencial. Os tres casos pasan de ter un único significado na súa orixe a ter máis dun no galego actual. O paso de ter un referente único a ter máis dun é algo que se produce de forma gradual; nalgúns casos, tendo en conta os significados que presenta esa palabra na lingua oral e a configuración do espazo de Galicia e das comarcas estremeiras de lingua galega, podemos supoñer cales son os pasos que se van dando gradualmente ata chegar a esa acepción final que, tan só en aparencia, nada ten que ver co seu significado orixinario.

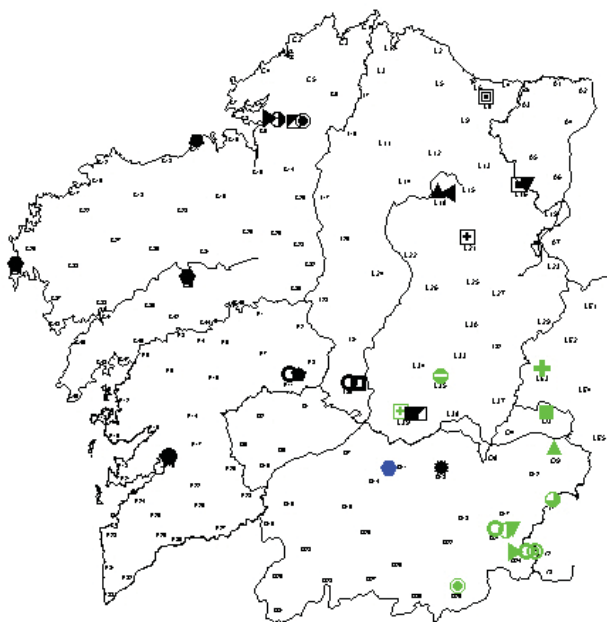
Coa análise aquí presentada, quixemos demostrar como dúas acepcións tan distintas dunha palabra estaban relacionadas entre si nun principio e que a segunda acepción se orixinou a partir da primeira por un cambio gradual de referente. Os textos escritos e a toponimia e a antroponimia tamén nos poden axudar a ver que acepción prevalece sobre a outra.

O galego literario fai que *fraga* 'bosque' se estenda totalmente, e o mesmo sucede no caso de *lameiro* 'prado', mentres que *freita* é un termo descoñecido para a maioría dos galegofalantes.

APÉNDICE DE MAPAS

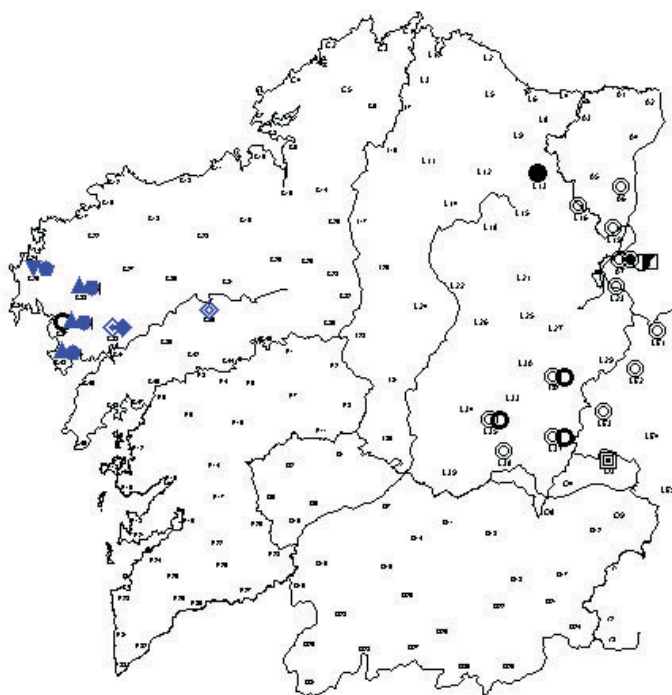
Mapa 1. Significados de *fraga* (ALGa)

◇ 'pena, cón'	● 'terreo agreste'
◆ 'pedra grande desprendida dunha
pena'	▲ 'monte con uces e toxos'
◊ 'pedra dura e enterrada que asoma á
superficie'	▼ 'matogueira'
● 'lugar con penas'	◆ 'tenza de monte'
○ 'ladeira pendente en pena viva'	▣ 'monte con árbores pequenas'
● 'terreo moi inclinado e de moitas
penas'	▤ 'bosque espeso con arbustos e de
acceso difícil'
◎ 'terreo esvaradío'	▥ 'bosque con árbores ou con bouza'
● 'barranco de pedras'	■ 'bosque onde non entra o gando'
⊕ 'corremento de terra, freita'	● 'bosque de carballos'
	○ 'souto de castiñeiros'
	● 'lugar con pinos, piñeiral'
	● 'souto'
	○ 'bosque'

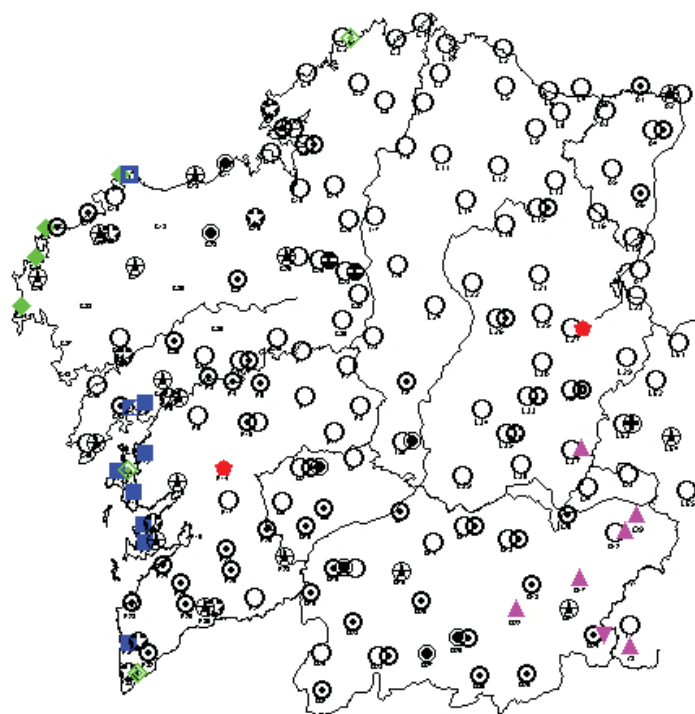
Mapa 2. Significados dos derivados de *fraga* (ALGa)

● fraguizo: 'rochoso'	◆ fragueiro: 'o que corta piñeiros no monte'
⊛ fraguiza: 'faldras, ladeira'	♣ fragueiro: 'leñador'
▣ fraguiza: 'matogueira'	♠ fragueiro: 'comerciante de madeira'
▤ fraguiza: 'maleza'	▲ fragón: 'pedra grande desprendida dunha pena'
■ fraguiza: 'lugar inaccesible con árbores e maleza diversa'	▼ fragouzo: 'pedra grande desprendida doutra maior'
⊙ fraguiza: 'monte con árbores pequenas'	▶ fragallouzo: 'pedra grande esvaradiza'
⊚ fraguiza: 'espesura de bosque'	▣ fragoso: 'terreo agreste'
⊖ fraguicela: 'tenza pequena e estreita de monte'	⊕ fragoso: 'terreo lameiroso'
● fraguizal: 'monte con uces e toxos'	▼ sitio fragoso: 'bosque'
◀ fragal: 'monte con uces e toxos'	● fragoso: 'ruín, tacaño'
▶ fragal: 'lugar onde se desenvolve a maleza e/ou o bosque'	⊞ lugar fragueño: 'agreste, silvestre'
▲ fragal: 'bosque'	⊚ fraguizoso: 'esvaradío'
● fragueiro: 'rocha ou penedo'	⊕ esfragarse: 'desprenderse pedras na ribeira do río'
⊚ fragueiro: 'rocha ou penedo'	⊕ esfragarse: 'caer a rebullóns, a rolos'
⊚ fragueiro: 'talude de pedras ou terra'	■ esfragadeiro: 'sitio por onde se pasa con dificultades e perigo'
⊚ fragueiro: 'rochoso'	

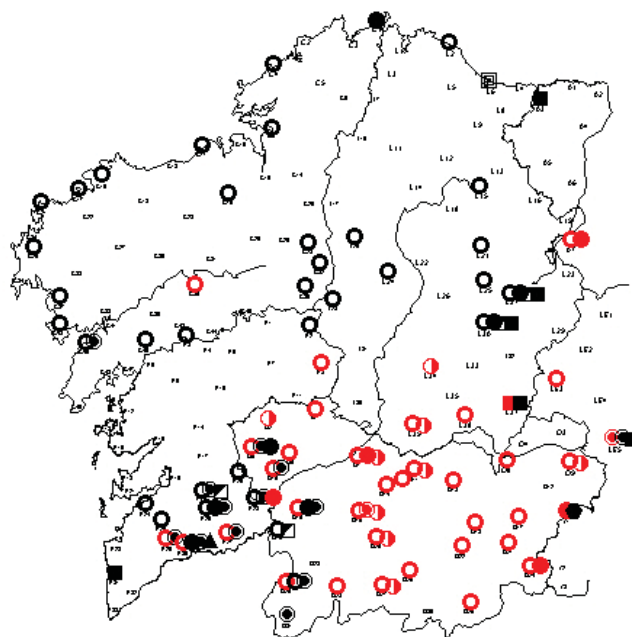
Mapa 3. Significados de *freita* e derivados (*ALGa*)

⊙ freita: 'corremento de terra'	◊ afreitar: 'cavar nas canles de rego para sacar as malezas e porquerías do fondo'
▣ esfreita: 'corremento de terra'	◆ freitear: 'facer canles nos prados'
● freita: 'desprendemento de terra, barrancada'	◆ facer as freitas: 'facer canles nos prados'
⊙ freita: 'barranco'	
● freita: 'terreo agreste'	
▣ freitoa: 'terreo agreste'	
● freita: 'lugar que se rozou'	
▲ freita: 'canle'	
◆ afreita: 'canle'	
▼ freita: 'canle secundaria dun prado'	
◊ afreita: 'canle para regar os herbais'	

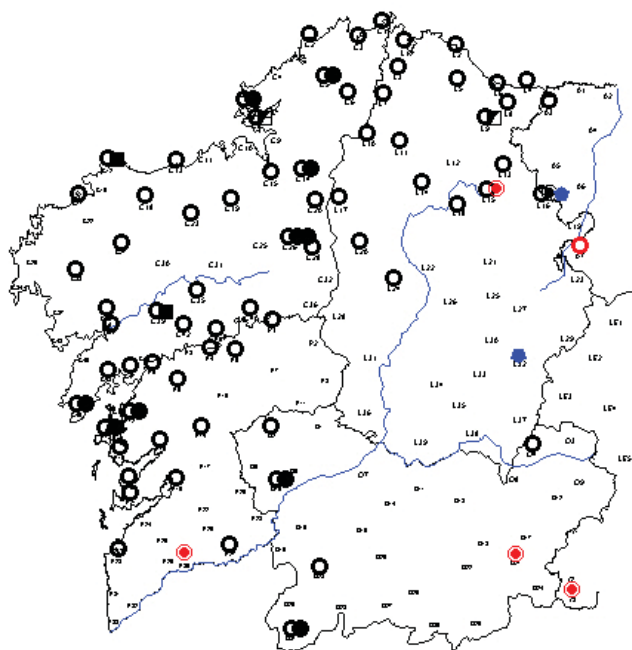
Mapa 4. Pena, cón (ALGa)

○ pena	■ cón	◆ coio	◆ petón	▲ fraga
⊙ penedo	▣ conle		◇ petouto	▼ fragallouzo
● peneda	■ có		◇ petouco	
⊕ penelo				
⊕ penela				
⊙ penezo				
● penasco				
★ peña				
★ peñasco				

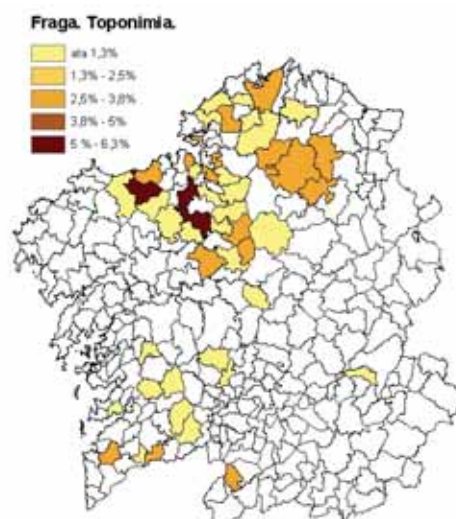
Mapa 5. Significados de *lameiro* (ALGa)

○ 'lamazal, bulleiro'	■ 'lugar no monte onde nace herba e hai auga'
● 'terreo lamacento'	◉ 'campela, lugar onde a herba medra espontaneamente no monte'
◉ 'monte encharcado, braña'	● 'prado'
◻ 'terra moi branda e húmida, tremedal'	◉ 'terreo deixado a prado despois de ser labradío'
■ 'terreo onde nace a auga'	● 'pasteiro, prado adicado a pastizal'
◻ 'mestura de terra e auga'	
▲ 'lagoa'	
◆ 'remanso do río para empozar o liño'	

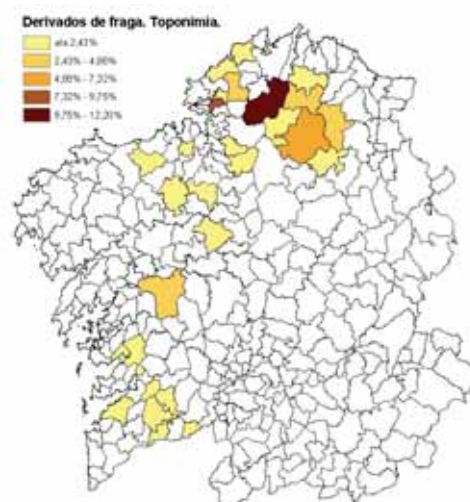

Mapa 6. Significados de *lameira* (ALGá)

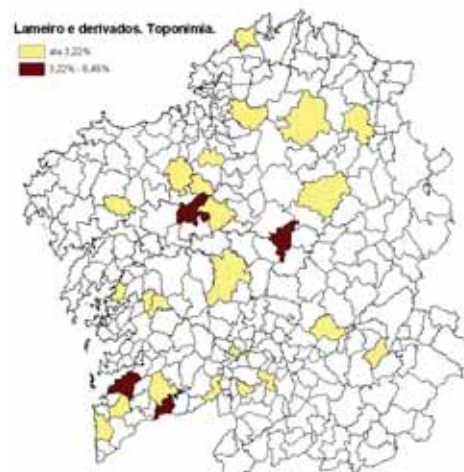
○ 'lamazal, bulleiro'	● 'terreo lamacente'	● 'campela, lugar onde a herba medra espontaneamente no monte'
⊙ 'monte encharcado, braña'	◻ 'terra moi branda e húmida, tremedal'	● 'prado de secano'
■ 'terreo onde nace a auga'	◆ 'olmo, umeiro'	◆ 'álamo negro, lamigueiro'

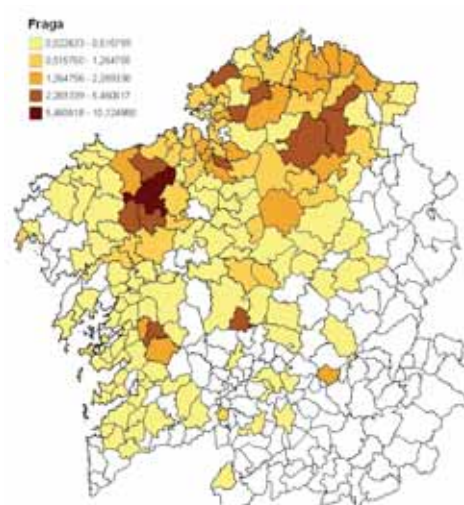
Mapa 7. *Fraga* na toponimia. (Nomenclátor 2003)

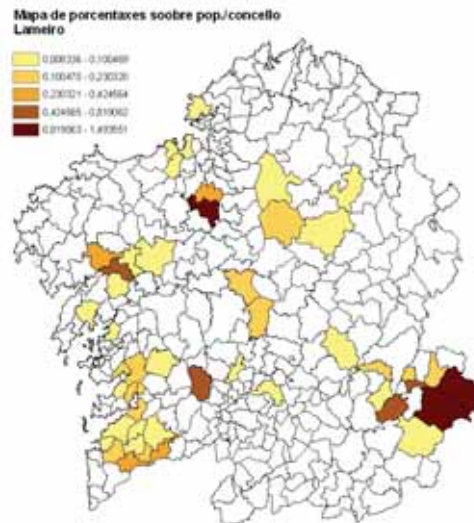
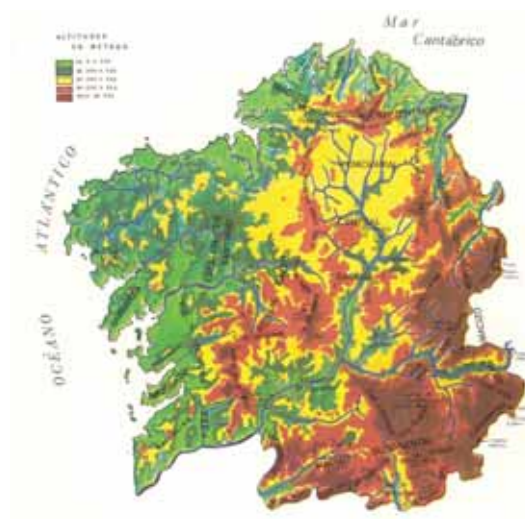
Mapa 8. Derivados de *fraga* na toponimia: *Fraga* + especificador, *Fragoso*, *Fragosiño*, *Fragoselo*, *Fraguella*, *Fraguella*, *Fraguña* e *Fraguizón* (Nomenclátor 2003)

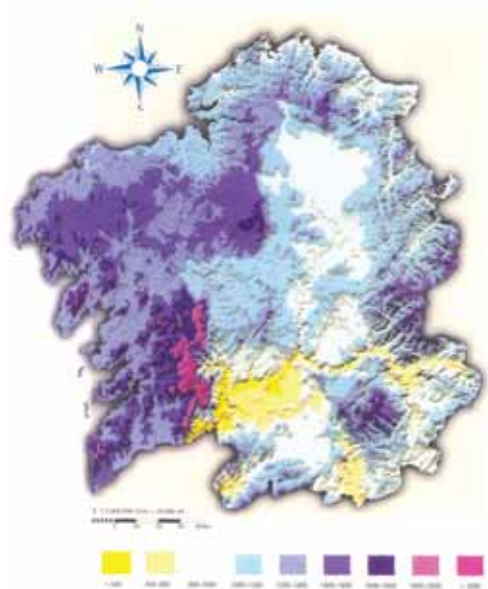
Mapa 9. *Lameiro* e derivados na toponimia: *Lameiro*, *Lameiro* + especificador e *Lameiriño* (Nomenclátor (2003))

Mapa 10. O apelido *Fraga* (Instituto Galego de Estatística, 1998)

Mapa 11. *Lameiro*. Apelidos (Instituto Galego de Estatística, 1998)

Mapa 12. Mapa do relevo de Galicia (Rozas Caeiro 1980: 8)

Mapa 13. Mapa de precipitacións (Martínez Cortizas/Pérez Alberti 1999: 84)

BIBLIOGRAFÍA

- Academia das Ciências de Lisboa (2001): *Dicionário da língua portuguesa contemporânea da Academia das Ciências de Lisboa*. Lisboa: Verbo.
- Academia de la Llingua Asturiana (2000): *Diccionariu de la llingua asturiana*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana.
- ALE* = *Atlas Linguarum Europae*, I, 3-4 (1983-1990). Assen-Maastricht: Van Gorcum; I, 5-6 (1998-2004). Rome: Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato.
- ALGa* = C. García / A. Santamarina (dir.) (1990-): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza – Instituto da Lingua Galega.
- Alinei, M. (1974): «Semantic density in linguistic geography: a study of some romance words related to the wheel» en A. A. Weijnen / M. Alinei (eds.): *The wheel in the Atlas Linguarum Europae. Heteronyms and semantic density*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 16-28.
- Alinei, M. (1996 e 2001): *L'Origine delle lingue d'Europa*. vol. I: *La teoria della continuità*; vol. II: *Continuità dal Mesolitico all'età del Ferro nelle principali aree etnolinguistiche*. Bologna: Il Mulino.
- Alinei, M. (1997): «La teoria della continuità ed alcuni esempi di lunga durata nel lessico dialettale neolatino», *Rivista Italiana di Dialettologia* XXI, 73-96.
- Alinei, M. (2001): «Confini dialettali, confini archeologici: verso una dialettologia interdisciplinare» en G. Marcato (ed.): *I confini del dialetto, Atti del Convegno di Sappada / Plodn (Belluno, 2000)*. Padova: Unipress, 75-94.

- Alinei, M. (2001): «Conseguenze delle nuove teorie indoeuropeistiche sulla dialettologia romanza», *Estudis romànics* XXIII, 7-47.
- ALiR = *Atlas Linguistique Roman*, I (1996), II (2001). Centre de Dialectologie de Grenoble – Rome: Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato.
- Alonso Montero, X. (1974): *Galicia vista por los no gallegos: cuatrocientos autores, de Estrabón a Luis Entralgo*. Madrid: Júcar.
- Alonso Obregón, X. (1983): *Na miña aldea*. [s.l.]: [s.n.].
- Alvar, Manuel (1985-89): *Léxico de los marineros peninsulares*. Madrid: Arco Libros.
- Álvarez, R. (2002): «Viño novo en odres vellos: os nomes do millo» en R. Álvarez / F. Dubert García / X. Sousa Fernández (eds.): *Dialectoloxía e Léxico*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega – Consello da Cultura Galega, 69-94.
- Álvarez-Sanchís, J. R. (1999): *Los Vettones*. Madrid: Real Academia de la Historia.
- ALLA = Academia de la Llingua Asturiana (2000).
- Andrade Cernadas, J. M. (1995): *O Tombo de Celanova: estudio introductorio, edición e índices: (ss. IX-XII)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Annequin, C. (dir.) (2004): *Atlas culturel des Alpes. De la Préhistoire à la fin du Moyen Âge*. Grenoble-Paris: Picard.
- Anthony, D. (1986): «The ‘Kurgan Culture’, Indo-European Origins, and the Domestication of the Horse: A Reconsideration», *Current Anthropology* 27, 4, 291-313.
- Arenas, J. A. (2002): «Die Kelten in Hispanien: Schlüssel zu ihrer Identifikation und offene Fragen», *Veleia* 18-19, 11-37.
- Arias Cuenllas, M. (1981): «El Monasterio de Samos desde sus orígenes hasta el s. XI», *Archivos Leoneses* 70, 267-350.
- Ascoli, G. I. (1878): «Schizzi franco-provenzali», *Archivio Glottologico Italiano* III, 71-120.
- Aurenhammer, F. (1991): «Voronoi Diagrams – A Survey of a Fundamental Geometric Data Structure», *ACM Computing Surveys* 23, 3, 345-405.
- Ávila y La Cueva, F. (1995): *Historia civil y eclesiástica de la ciudad de Tuy y su obispado*, [ed. facsimilar do ms. de 1835-50]. [Pontevedra]: Consello da Cultura Galega.

- Balboa, X. (1992): *O monte en Galicia*. Vigo: Xerais.
- Baliñas Pérez, C. (1992): *Do mito á realidade: a definición social e territorial de Galicia na Alta Idade Media (séculos VIII e IX)*. Santiago de Compostela: Fundación Universitaria de Cultura.
- Baliñas Pérez, C. (1998): *Gallegos del año mil*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 262-289
- Baltar Veloso, R. (2005): «O nome dourado da *xoubas*», en A. I. Boullón Agrelo / J. L. Couceiro / F. Fernández Rei (eds.): *As tebras alumeadas. Estudos filolóxicos ofrecidos en homenaxe a Ramón Lorenzo*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 41-43.
- Barrantes, R. / P. E. Smouse / H. W. Mohrenweiser / H. Gershowitz / J. Azofeifa / T. D. Arias / J. V. Neel (1990): «Microevolution in lower Central America: genetic characterization of the Chibcha-speaking groups of Costa Rica and Panama, and a consensus taxonomy based on genetic and linguistic affinity», *American Journal of Human Genetics* 46, 63-84.
- Barreca, F. (1987): *La Sardegna fenicia e punica*. Sassari: Chiarella.
- Barreiros, G.: (1968): *Chorographia*. Coimbra: Acta Universitatis Conimbricensis [orixinal de 1561].
- Barriuso Fernández, E. (2002): *Atlas léxico marítimo de Asturias*. [Oviedo]: Real Instituto de Estudios Asturianos.
- Bas, B. (1983): *As construcións populares: un tema de Etnografía en Galicia*. A Coruña: Edición do Castro.
- Bascuas López, E. (2002): *Estudios de hidronimia paleoeuropea gallega*. Anexo 51 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Beekes, R. S. P. (1995): *Comparative Indo-European Linguistics*. Amsterdam - Philadelphia: John Benjamins.
- Beleza, S. / L. Gusmao / A. Amorim / Á. Carracedo / A. Salas (2005): «The genetic legacy of western Bantu migrations», *Human Genetics* 117, 366-375.
- Bermejo Barrera, J. C. (1989): *Parentesco, familia y matrimonio en la historia de Galicia*. Santiago de Compostela: Tórculo Edicións.
- Bernardo, P. de (2002): «Centro y áreas laterales: formación del celtibérico sobre el fondo del celta peninsular hispano», *Palaeohispanica* 2, 89-132.

- Bessat H. / C. Germi (2001): *Atlas toponymique Savoie, Vallée d'Aoste, Dauphiné, Provence*. Grenoble: ELLUG.
- Blanco, D. (1992): *A poesía popular en Galicia 1745-1885*. Vigo: Xerais.
- Blas Cortina, M. A. de (2001): «El origen geológico, galaico, del ejemplar de Marabiu (Tevera, Asturias) y consideraciones culturales sobre los útiles-arma, calificados de 'hachas nórdicas' del Noroeste ibérico», *Trabajos de Prehistoria* 58, 2, 143-158.
- Bocchi, G. / M. Ceruti (2001): *Le radici prime dell'Europa*. Milano: Bruno Mondadori.
- Bonnaud, P. (1981): *Terres et langages: peuples et régions*. Thèse de doctorat. Clermont-Ferrand.
- Bouhier, A. (1979): *La Galice. Essai géographique d'analyse et d'interprétation d'un vieux complexe agraire*. La Roche-sur-Yon (Vendée): Université de Poitiers.
- Bouhier, A. (2001): *Galicia. Ensaio xeográfico de análise e interpretación dun vello complexo agrario*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia – Caixanova [orixinal francés de 1979]
- Boullón Agrelo, A. I. (1999): *Antroponimia medieval galega (séculos VIII-XII)*. Tübingen: Niemeyer.
- Boullón Agrelo, A. I. (2002): «Onomástica e dialectoloxía: a propósito de *raposo* e *golpe*» en R. Álvarez / F. Dubert García / X. Sousa Fernández (eds.): *Dialectoloxía e Léxico*, Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega – Consello da Cultura Galega, 115-136. <http://www.consellodacultura.org/mediateca/pubs.pdf/dialectoloxia.pdf>
- Boullón Agrelo, A. I. (2005): «The surnames in Galicia today: characterization and description», en *XXII Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche, Pisa, 28 agosto - 4 settembre 2005* (no prelo).
- Bouvier, J. C. (1976): *Les parlers provençaux de la Drôme*. Paris: Klincksieck.
- Bouza Brey, F. (1982): *Etnografía y Folklore de Galicia*. Vigo: Xerais.
- BRADS = *Bollettino del repertorio dell'atlante demologico sardo*. Cagliari: Università / Facoltà di Lettere e Filosofia.
- Brión, M. / A. Salas / A. González-Neira / M. V. Lareu / Á. Carracedo (2003): «Insights into Iberian population origins through the cons-

- truction of highly informative Y-chromosome haplotypes using biallelic markers, STRs, and the MSY1 minisatellite», *American Journal of Physical Anthropology* 122, 147-161.
- Brión, M. / B. Quintáns / M. Zarrabeitia / A. González-Neira / A. Salas / V. Lareu / C. Tyler-Smith / Á. Carracedo (2004): «Microgeographical differentiation in Northern Iberia revealed by Y-chromosomal DNA analysis», *Gene* 329, 17-25.
- Búa, J. C. (1997): «Dialectos indoeuropeos na franxa occidental hispánica», en G. Pereira-Menaut (coord.): *Galicia fai dous mil anos. O Feito diferencial galego, I. Historia (Santiago de Compostela 16-19 de decembro de 1996)*. Santiago de Compostela: Museo de Pobo Galego, 51-99.
- Búa, J. C. (2000): *Estudio lingüístico de la teonimia lusitano-gallega*. Tese de doutoramento. Universidad de Salamanca.
- Büchi, E. (1998): «Los antropónimos de origen toponímico: reflexiones metodológicas a partir de ejemplos del dominio lingüístico asturiano», en Ana M^a. Cano González (ed.): *Dictionnaire historique des noms de famille romans. Actas del IX Coloquio (Uviéu / Oviedo, 26-29 de outubro 1995)*. Tübingen: Max Niemeyer, 1-33.
- Caamaño Suárez, M. (2004): *As construcións da arquitectura popular*. Santiago de Compostela: Colexio de Arquitectos Técnicos.
- Cabeza Quiles, F. (1992): *Os nomes de lugar*. Vigo: Xerais.
- Calo Lourido, F. (1994): *A plástica da cultura castrexa galego-portuguesa*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Calo Lourido, F. (2004a): «Breves apuntamentos sobre a especificidade do home de mar», *Ardentía, Revista Galega de Cultura Marítima e Fluvial* 1, 62-65.
- Calo Lourido, F. (2004b): «Patrimonio móbil, fluído e movemento perpetuo conforman a praxe haliéutica e a cosmovisión do home do mar», en M. Fernández Senra / X. Fernández Senra (coords.): *I Congreso do patrimonio etnográfico galego. In memoriam Xaquín Lorenzo Fernández 'Xocas'*. Ourense: Deputación, 93-104.
- Calleja Puerta, M. / S. Beltrán Suárez (2002): «El espacio centro-occidental de Asturias en el siglo VIII», en VV.AA.: *La época de la monarquía asturiana. Actas del simposio celebrado en Covadonga (8-10 de outubro de 2001)*. Oviedo: Real Instituto de Estudios Asturianos, 63-109.

- Cano González, A. M^a. (1977): «El habla de Somiedo (occidente de Asturias)», *Verba* 4, 174-299.
- Cano González, A. M^a. (1978): «El habla de Somiedo (occidente de Asturias)», *Verba* 5, 113-258.
- Cano González, A. M^a. (1982): *Vocabulario del bable de Somiedo*. Oviedo: Instituto de Estudios Asturianos.
- Canobbio, S. / G. Iannaccaro (2000): *Contributo per una bibliografia sulla dialettologia percettiva e soggettiva*. Alessandria: Edizioni dell'Orso.
- Cappello, N. / S. Rendine / R. Griffo / G. E. Mamei / V. Succa / G. Vona / A. Piazza (1996): «Genetic analysis of Sardinia: I. data on 12 polymorphisms in 21 linguistic domains», *Annals of Human Genetics* 60, 125-141.
- Carballeira Anllo, X. M. / C. Ares Vázquez / C. Hermida Guliás / P. Iglesias Sierra / X. M. Lema Suárez / R. López Fernández (2000): *Gran diccionario Xerais da lingua*. Vigo: Xerais.
- Carballo Arceo, L. X. (2003): «La dorsal gallega como barrera intracultural durante la Edad del Hierro», *Madridrer Mitteilungen* 44, 333-345.
- Carballo Arceo, L. X. / J. L. Naveiro López / J. Rey Castiñeira (1988): «Problemas de compartimentación espacial do castrexo galaico», *Trabalhos de Antropologia e Etnologia* XXVIII, 3-4, 167-178.
- Carmona, J. (1990): *El atraso industrial de Galicia. Auge y liquidación de las manufacturas textiles (1750-1900)*. Barcelona: Ariel.
- Caro Baroja, J. (1942): «Observaciones sobre la hipótesis del vascoiberismo considerada desde el punto de vista histórico», *Emerita* X, 2, 236-286 e XI, 1, 1-59.
- Carpitelli E. (1994): *Modelli fonetici e fonologici nell'analisi delle strutture vocaliche: il caso della dittongazione nei dialetti apuani*. Thèse de doctorat. Université de Florence.
- Carreras Candi, F. (1980): *Geografía general del Reino de Galicia*. A Coruña: Ediciones Gallegas.
- Carreras i Verdaguer, C. (1998): *Geografía Humana*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Casares, J. (1961): *Cosas del lenguaje: Etimología, lexicología, semántica*. Madrid: Espasa-Calpe.

- CatastroCoruña = *La Coruña 1752. Según las Respuestas Generales del Catastro de Ensenada*. Madrid: Tabapress, 1990. [introducción de B. Barreiro]
- CatastroSantiago = *Santiago de Compostela 1752. Según las Respuestas Generales del Catastro de Ensenada*. Madrid: Tabapress, 1990. [introducción de A. Eiras Roel]
- Cavalli-Sforza, L. L. / A. Piazza / P. Menozzi / J. Mountain (1988): «Reconstruction of human evolution: Bringing together genetic, archaeological and linguistic data», *Proceedings of the National Academy of Sciences USA*, 6002-6008.
- CDFerreira = J. I. Fernández de Viana y Vieites (1994): *Colección diplomática del monasterio de santa María de Ferreira de Pantón*. Lugo: Deputación Provincial.
- CDMaia = Maia, C. de Azevedo (1986): *História do galego-portugués. Estado lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XII ao século XVI (com referêncía à situação do galego moderno)*. Coimbra: Instituto Nacional de Investigação Científica.
- CDOseira = M. Romaní Martínez (1989): *La colección diplomática de santa María de Oseira (1025-1310)*. Santiago de Compostela: Tórculo Edicións.
- CDRamirás = M. Lucas Álvarez / P. P. Lucas Domínguez (1988): *San Pedro de Ramirás. Un monasterio femenino en la Edad Media. Colección diplomática*. Santiago de Compostela: Caixa Galicia.
- Centro de Gestión Catastral y Cooperación Tributaria (1991): *Vecindario de Ensenada: 1759, vol. II: Galicia, Granada, Guadalajara, Madrid, Mancha, Murcia, Palencia*. Madrid: Centro de Gestión Catastral y Cooperación Tributaria – Tabapress.
- CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum* II. Ed. E. Hübner. Berlin 1869. *Supplementum*, 1892. *Addimenta* en *Ephemerides Epigraphicae* VIII e IX, Berlin, 1899-1902.
- CIRG = *Corpus de Inscricións Romanas de Galicia, I, Provincia de A Coruña*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 1991. [ed. G. Pereira-Menaut]
- CODOLGA = J. E. López Pereira (dir.): *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades [<http://corpus.cirp.es/CODOLGA/>].

- Concepción Suárez, J. (2001): *Diccionario toponímico de la montaña asturiana*. Oviedo: KRK.
- Contini, M. (1987): *Etude de géographie phonétique et de phonétique instrumentale du sarde*. Alessandria: Edizioni dell'Orso.
- Contini, M. (2004): «Noragugume, cosí vicina a Nuoro...», en L. Grimaldi / G. Mensching (eds.): *Su sardu. Limba de Sardigna e limba de Europa. Atti del congresso (Berlino 30 novembre - 2 dicembre 2001)*. Cagliari: CUEC, 113-137.
- Contini, M. / N. Capello / R. Griffo / S. Rendine / A. Piazza (1989): «Géolinguistique et géogénétique: une démarche interdisciplinaire», *Géolinguistique* 4, 129-197.
- CORGA = M. López Martínez / F. García Gondar (dirs.): *Corpus de Referencia do Galego Actual*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades [<http://corpus.cirp.es/CORGA/>].
- Corominas, J. (1989-1997): *Onomasticon Cataloniae: els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes.
- Corominas, J. / J. A. Pascual (1980-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos.
- Correa, J. A. (1985): «Consideraciones sobre las inscripciones tartesias», en J. de Hoz (ed.): *Actas del III Coloquio sobre Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Lisboa, 5-8 noviembre 1980)*. Universidad de Salamanca, 377-395.
- Correa, J. A. (1992): «La epigrafía tartesia», en D. Hertel / J. Untermann: *Andalusien zwischen Vorgeschichte und Mittelalter*. Köln: Böhlau Verlag, 75-114.
- Cortêsão, A. A. (1912): *Onomástico medieval português*. Lisboa: Imprensa Nacional.
- Cossu, M. G. (2000): *Unité et variabilité phonétique des parlers sardes méridionaux*, Thèse de doctorat en Sciences du Langage. Grenoble: Université Stendhal.
- Couceiro, J. L. (1976): *El habla de Feás*. Anexo 5 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Cumio (1999) = X. Feixó (dir.): *Diccionario Cumio da lingua galega*. Vigo: Edicións do Cumio.

- Cunliffe, B. (1997): *The Ancient Celts*. London: Penguin Books.
- D'Andeli = «Bataille des vins», en A. Héron (ed.): *Oeuvres de Henri d'Andeli, trouvère normand du XIIIe siècle*. Paris: Claudin, 1881.
- Dangréaux, B. (2001): «Production et diffusion de la céramique 'allobroge'». État de la question», *Revue archéologique de la Narbonnaise* 34, 139-155.
- Dangréaux, B. (2004): «La céramique dite 'allobroge'», en C. Jourdain-Annequin et alii (eds.): *Atlas culturel des Alpes. De la Préhistoire à la fin du Moyen Âge*. Grenoble-Paris: Picard, 176-177.
- David, P. (1947): *Etudes historiques sur la Galice et le Portugal: du VI au XII siècle*. Coimbra: Instituto de Estudos Históricos.
- Delitala, E. (1966): «La documentazione sulla festa di San Giovanni in Sardegna», *Bollettino del repertorio dell'atlante demologico sardo* 1.
- Devanceiros = Ferro Coucelo, X. (1967): *A vida e a fala dos devanceiros. Escolma de documentos en galego dos séculos XIII ao XVI*. Vigo: Galaxia.
- Devoto, G. / G. Giacomelli (1972): *I dialetti delle regioni d'Italia*. Firenze: Sansoni.
- Diebold, A. (1987): «Linguistic Ways to Prehistory», en S. N. Skomal / E. C. Polomé (eds.): *Proto-Indo-European: The Archaeology of a Linguistic Problem*. Washington D.C.: Institute for the Study of Man, 19-71.
- Dobesch, G. (1983): «Historische Fragestellungen in der Urgeschichte», en S. Deger-Jalkotzy (ed.): *Griechenland, die Ägais und die Levante während der 'Dark Ages' vom 12. bis zum 9. Jh. v. Chr. Akten des Symposiums von Stift Zwettl (NÖ) 11-14. Oktober 1980*. Wien: Akademie Verlag, 179-239.
- DocCatOurense = E. Duro Peña (1996): *Documentos da Catedral de Ourense*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- DocNoia = M. C. Barreiro García (1995): *A documentación notarial do concello de Noia (ss. XIV-XVI). Lectura, edición e léxico*. Tese de doutoramento (inérita). Universidade de Santiago de Compostela.
- DocUnivSantiago = Justo Martín, Mª X. / M. Lucas Álvarez (1991): *Fontes documentais da Universidade de Santiago de Compostela. Pergameos da serie Bens do Arquivo Histórico Universitario (Anos 1237/1537). Edición diplomática*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Domingo, X. (1989): *Memoria de Galicia*. [s.l.]: Renfe.

- Domínguez Castro, L. (1996): *Víñas, viños e xentes do Ribeiro. Economía e patrimonio familiar: 1810-1952*. Vigo: Xerais.
- Domínguez, Luis / N. Venade (2004): *As euro-regiões e o futuro da Europa: o modelo da Euro-região Galiza-Norte de Portugal*. Porto: Eixo Atlántico.
- Dubert, I. (1992): *Historia de la familia en Galicia durante la época moderna. 1550-1830. (Estructuras, modelos hereditarios y conflictividad)*. A Coruña-Sada: Edicións do Castro.
- Dubert, I. (2001): *Del campo a la ciudad. Migraciones, familia y espacio urbano en la Historia de Galicia, 1708-1924*. Santiago de Compostela: Nigra Imaxe – Consorcio de Santiago.
- Duro Peña, E. (1972): *El monasterio de San Pedro de Rocas y su colección documental*, Ourense: Instituto de Estudios Orensano “Padre Feijoo”.
- Duro Peña, E. (1996): *Documentos da Catedral de Ourense*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- EC = E. Carreira Álvarez (1954): «Contribución al estudio de la flora gallega», *Anales del Instituto Botánico A. J. Cavanilles* 13, 499-532.
- Eiras Roel, A. (1989): «El señorío gallego en cifras. Nómina y ranking de los señores jurisdiccionales», *Cuadernos de Estudios Gallegos* XXXVIII, 113-135,
- Eiras Roel, A. / O. Rey Castelao (eds.) (1994): *Migraciones internas y medium-distance en la Península Ibérica, 1500-1900*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Encarnação, J. d' (1975): *Divindades indígenas sob o domínio romano em Portugal. Subsídios para o seu estudo*. Lisboa: Imprensa Nacional – Casa da Moeda.
- Enquisa do Ateneo (1990): *Nacemento, casamento e morte en Galicia. Respostas á Enquisa do Ateneo de Madrid (1901-2)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Ernout, A. / A. Meillet (1985): *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. Paris: Éditions Klincksieck.
- Estravís (1995) = Alonso Estravís, I.: *Dicionário da língua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Evans, D. E. (1993): «The Identification of Continental Celtic with special reference to Hispano-Celtic», en J. Untermann e F. Villar (eds.): *Lengua y cultura en la Hispania prerromana. Actas del V Coloquio sobre*

- Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Colonia 25-28 de noviembre de 1989)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 563-607.
- EA = M. Mayor / T. Díaz (1977): *La flora asturiana*. Gijón: Ayalga.
- Fábregas Valcarce, R. (1991): *Megalitismo del noroeste de la Península Ibérica: Tipología y secuencia de los materiales líticos*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia.
- Fábregas Valcarce, R. (1993): «Representaciones de bulto redondo en el megalitismo del Noroeste», *Trabajos de Prehistoria* 50, 87-101.
- Fábregas Valcarce, R. (2001): *Los petroglifos y su contexto. Un ejemplo de la Galicia meridional*. Vigo: Instituto de Estudios Vigueses.
- Fábregas Valcarce, R. / R. Bradley (1999): «La ley de la frontera: grupos rupestres galaico y esquemático y prehistoria del Noroeste de la Península», *Trabajos de Prehistoria* 56, 1, 103-114.
- Fariña Jamardo, X. (1982): *Concellos abertos na Limia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Fariña Jamardo, X. (1996): *A parroquia rural en Galicia*. Santiago de Compostela: EGAP.
- Fariña Tojo, J. (1980): *Los asentamientos rurales en Galicia*. Madrid: Instituto de Estudios de Administración Local.
- Fernandes, A. de Almeida (1997): *Toponímia portuguesa. Exame a um dicionário*. Tarouca: Associação para a Defesa da Cultura Arouquense.
- Fernández Cortizo, C. (1991): «Estrategias familiares y pequeña explotación campesina en la Galicia del siglo XVIII», en P. Saavedra e R. Villares (eds.): *Señores y campesinos en la península Ibérica, siglos XVIII-XX. Campesinado y pequeña explotación*. Barcelona: Crítica – Consello da Cultura Galega, 310-345.
- Fernández Cortizo, C. (1992): «Trabajar por sus oficios fuera del Reino. El éxodo estacional en la Tierra de Montes, ss. XVII-XIX», en A. Eiras Roel (ed.): *Aportaciones al estudio de la emigración gallega. Un enfoque regional*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 45-60.
- Fernández Cortizo, C. (2001): *La tierra de montes en el siglo XVIII. Estructura demográfica en una sociedad rural*. Tese de doutoramento (inédita). Universidade de Santiago de Compostela.
- Fernández de Palencia, A. (1490): *Universal vocabulario en latín y en romance*. Sevilla: Paulus de Colonia.

- Floriano Cumbreño, A. C. (1949/51): *Diplomática española del período astur: estudio de las fuentes documentales del Reino de Asturias: 718-910*. Oviedo: Diputación Provincial.
- FM = Laboratorios Emyfar (1974): *Flora Medicinal*. Barcelona: Laboratorios Emyfar.
- FQ = P. Font Quer (1973): *Plantas medicinales. El Dioscórides renovado*. Barcelona: Labor.
- Fraguas, A. (1957): «Aportación al estudio folklórico del castaño, la castaña y el magosto», *Revista de Guimarães* LXVII, 443-458.
- Fraguas, A. (1973): *La Galicia insólita*. A Coruña: Librigal.
- Freixeiro Mato, X. R. (1998): *Gramática da lingua galega, vol. III: Semántica*. Vigo: A Nosa Terra.
- García Alonso, J. L. (2003): *La Península Ibérica en la Geografía de Claudio Ptolomeo*. Vitoria: Universidad del País Vasco.
- García Arias, X. L. (2000): *Pueblos asturianos: el porqué de sus nombres*. Xixón: Alborá Libros.
- García Bellido, A. (1948): *Hispania Graeca*. Barcelona: Instituto Español de Estudios Mediterráneos.
- García de Cortázar y Ruiz de Aguirre, J. A. / C. Díez Herrera (1982): *La formación de la sociedad hispano-cristiana del Cantábrico al Ebro en los siglos VIII al XI*. Santander: Librería Estudio.
- García Lombardero, J. (1973): *La agricultura y el estancamiento económico de Galicia en la España del Antiguo Régimen*. Madrid: Siglo XXI.
- García Mercadal, J. (1999): *Viajes de extranjeros por España y Portugal: desde los tiempos más remotos hasta comienzos del siglo XX*. Junta de Castilla y León.
- García Ramos, A. (1989): *Arqueología jurídico-consuetudinaria-económica de la región gallega*. Santiago de Compostela: Consello Cultura Galega.
- García, C. (1985): *Glosario de voces galegas de boxe. Anexo 27 de Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Gardette, P. (1939): «Limites phonétiques du franco-provençal au pays de Forez», *Romanica Helvetica* 14, 22-36.
- Gardette, P. (1959): «Francoprovençal *molar* ‘tertre, talus, tas de pierre, montagne’», en G. Gerardi (ed.): *Studi in onore di Angelo Monteverdi*. Modena: SEM, 254-268.

- Gardette, P. (1960): «Aspects du vocabulaire du francoprovençal», *Revue de linguistique romane* 24, 352-372.
- Giannelli, L. (1989): «Toscana: nuovi continui e prospettive di ricerca», en G. Holtus / M. Metzeltin / M. Pfister (eds.): *La dialettologia italiana oggi. Studi offerti a Manlio Cortelazzo*. Tübingen: Niemeyer, 277-285.
- Goebel, H. (1981): «Eléments d'analyse dialectométrique (avec application à l'ALS)», *Revue de linguistique romane* 45, 349-420.
- Goebel, H. (1987): «Points chauds de l'analyse dialectométrique: pondération et visualisation», *Revue de linguistique romane* 51, 63-118.
- Goebel, H. (1993): «Dialectometry. A Short Overview of the Principles and Practice of Quantitative Classification of Linguistic Atlas Data», en R. Köhler / B. B. Rieger (eds.): *Contributions to Quantitative Linguistics*. Dordrecht: Kluwer, 277-315.
- Goebel, H. (2002): «Analyse dialectométrique des structures de profondeur de l'ALS», *Revue de linguistique romane* 66, 5-63.
- Goebel, H. (2003): «Regards dialectométriques sur les données de l'Atlas linguistique de la France (ALS): relations quantitatives et structures de profondeur», *Estudis Romànics* XXV, 59-121.
- Gómez Fernández, A. / R. Fábregas Valcarce / A. de la Peña Santos (2001): «Pasaron 20 años: las excavaciones del yacimiento de Lavapés (Cangas del Morrazo)», *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología* LXVII, 9-27.
- Gómez Moreno, M. (1949): *Misceláneas: historia – arte – arqueología*. Madrid: Aguirre.
- González de Ulloa, P. (1950): *Descripción de los estados de la casa de Monterrey en Galicia (1777)*. Santiago de Compostela: Bibliófilos Gallegos. [edición, prólogo e notas de Xosé Ramón y Fernández Oxea]
- González Pérez, C. (1991): *Antropología y etnografía de las proximidades de la Sierra de Ancares II. Aproximación etnográfica á cultura material da montaña lucense: notas históricas e situación presente*. Lugo: Deputación de Lugo.
- González Reboredo, X. M. / X. Rodríguez Campos (1990): *Antropología y etnografía de las proximidades de la Sierra de Ancares*. Lugo: Deputación de Lugo.

- González Ruibal, A. (2003): *Arqueología del primer milenio en el Noroeste de la Península Ibérica*. Tese de doutoramento (inédita). Universidad Complutense de Madrid.
- González Ruibal, A. (2004): «Facing two seas: Mediterranean and Atlantic contacts in the north-west of Iberia in the first millenium BC», *Oxford Journal of Archaeology* 23 núm. 3, 287-317.
- Gorrochategui Churruca, J. M^a. (1987): «En torno a la clasificación del lusitano», en J. Gorrochategui et alii (eds.): *Studia Palaeohispanica. Actas del IV Coloquio de Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Vitoria 1985)*. Vitoria: Instituto de Ciencias de la Antigüedad, 77-91.
- Gorrochategui Churruca, J. M^a. (1997): «Gallaecia e as linguas prerromanas da Península Ibérica», en G. Pereira-Menaut (coord.): *Galicia fai dous mil anos. O Feito diferencial galego, I. Historia*. Santiago de Compostela: Museo de Pobo Galego, 15-49.
- Grossi, P. (1977): *Un altro modo di possedere: l'emersione di forme alternative di proprietà alla coscienza giuridica post-unitaria*. Milán: Giuffrè.
- Guerra, A. (1996): «Os nomes do rio Lima. Um problema de toponímia e geografia histórica», en F. Villar / J. d'Encarnação (eds.): *Hispania Prerromana. Actas del VI Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica*. Universidad de Salamanca – Universidade de Coimbra, 147-161.
- Guimarães, R. D. (2002): *O falar de Barroso: o homem e a linguagem*. Mirandela: João Azevedo.
- Herr, R. (ed.) (1984): *Memorias del Cura Liberal Don Juan Antonio Posse con su Discurso sobre la Constitución de 1812*. Madrid: Siglo XXI.
- HGNB = J. M. Piel / D. Kremer (1976).
- Hidalgo Cuñarro, J. M. et alii (2005): *Rutas arqueológicas*. Vigo: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular.
- Hockett, Charles F. (1962): *Curso de lingüística moderna*. Buenos Aires: Universitaria, 1971⁴. [traducción da 4^a ed. 1962]
- Houaiss, A. / M. de Salles Villar / F. M. de Mello Franco (2001): *Dicionário Houaiss da língua portuguesa*. Rio de Janeiro: Instituto Antônio Houaiss de Lexicografia – Objetiva.
- Hoz, J. de (1993): «Testimonios lingüísticos relativos al problema céltico en la Península Ibérica», en M. Almagro (coord.): *Los celtas: Hispania y Europa*. Universidad Complutense de Madrid.

- Hoz, J. de (1997): «Lingua e etnicidade na Galicia antiga», en G. Pereira-Menaut (coord.): *Galicia fai dous mil anos. O Feito diferencial galego, I. Historia*. Santiago de Compostela: Museo de Pobo Galego, 101-140.
- Hübner, E. (1893): *Monumenta Linguae Ibericae*. Berlín: [s.n.].
- Iannaccaro, G. (2003): *Il dialetto percepito. Sulla reazione di parlanti di fronte al cambio linguistico*. Alessandria: Edizioni dell'Orso.
- Iannaccaro, G. / V. Dell'Aquila (2001): «Elementi per lo studio delle frontiere linguistiche in Val di Fassa», *Géolinguistique* 8, 5-49.
- IEC = Institut d'Estudis Catalans (1995).
- Institut d'Estudis Catalans (1995): *Diccionari de la Llengua Catalana*. Barcelona.
- Instituto Nacional de Estadística (1984): *Nomenclátor. Provincia de Asturias*. Madrid: INE.
- Ir Indo (1986) = X. G. Feixó Cid (coord.): *Diccionario práctico da lingua galega*. Vigo: Ir Indo Edicións.
- Ir Indo (2004) = B. Ledo Cabido (dir.): *Diccionario de galego*. Vigo: Ir Indo Edicións.
- IRG (1968) = J. Lorenzo et alii (eds.): *Inscripciones Romanas de Galicia IV. Provincia de Orense*. Santiago de Compostela: Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos.
- IRPL (1979) = F. Arias et alii (eds.): *Inscriptions Romaines de la Province de Lugo*. Paris: Diffusion de Boccard.
- Iturra, R. (1988): *Antropología económica de la Galicia rural*. Xunta de Galicia.
- Izco Sevillano, J. (2001): «La Flora y la Vegetación», en A. Precedo Ledo / J. Sancho Comíns (dirs.): *Atlas de Galicia. Tomo I: Medio Natural*. Santiago de Compostela: Sociedade para o Desenvolvemento Comarcal de Galicia, 219-257.
- Jorge, S. O. (1986): *Povoados da Pré-história recente da região de Chaves-V^a. P^a de Aguiar*. Porto: Instituto de Arqueologia da Facultade de Letras.
- Justo Martín, M. X. / M. Lucas Álvarez (1991): *Fontes documentais da Universidade de Santiago de Compostela: pergameos da serie BENS do Arquivo Histórico Universitario (anos 1237-1537)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.

- Kajanto, I. (1965): *The Latin cognomina*. Helsinki: Helsingfors.
- Kilian, L. (1988): *Zum Ursprung der Indogermanen*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt.
- Kitson, P. R. (1996): «British and European River-names», *Transactions of the Philological Society* 94, 2, 73-118.
- Kitson, P. R. (1997): «Reconstruction, typology and the 'original homeland' of the Indo-Europeans», en J. Fisiak (ed.): *Linguistic Reconstruction and Typology*. Berlin - New York: Mouton de Gruyter, 183-239
- Krahe, H. (1962): «Die Struktur der alteuropäischen Hydronymie», en *Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse*, núm. 5, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 286-348
- Krahe, H. (1964): *Unsere Ältesten Flussnamen*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Kremer, D. (1970-1981/82): «Bemerkungen zu den mittelalterlichen hispanischen *cognomina*», I, *Aufsätze zur portugiesischen Kulturgeschichte*, 10 (1970) 123-183; II, 11 (1971) 139-187; III, 12 (1972/73) 101-188; IV, 13 (1974/75), 157-221; V, 14 (1976/77) 191-298; VI, 16 (1980) 117-205; VII, 17 (1981/82) 47-156.
- Krüger, F. (1952): Recensión de «Manuel J. Delgado *A Linguagem Popular do Baixo Alentejo*», *Boletim de Filologia* XIII, 327-336.
- Krüger, F. (1956): *Problemas etimológicos. Las raíces car-, carr- y corr- en los dialectos peninsulares*. Madrid: CSIC.
- Kruta, V. (2000): *Les Celtes. Histoire et Dictionnaire*. Paris: Éditions Robert Laffont.
- Laporta, M^a. T. (1992): «LAMA 'depressione del terreno': saggio storico-linguistico. Primo contributo» en R. Lorenzo: *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxías Románicas*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, vol. II, 449-59.
- Lazzeroni, R. (1964): «Considerazioni sulla formazione del lessico indoeuropeo occidentale», *Studi e Saggi Linguistici* 27 (N.S. 4), 1-86.
- LCN (1992) = E. Losada / J. Castro / E. Niño: *Nomenclatura vernácula da flora vascular galega*. Santiago de Compostela: Consellería de Agricultura, Gandería e Montes.
- Le Bras, H. / E. Todd (1981): *L'invention de la France*. Paris: Le livre de poche.

- Le Men, J. (2004): *Léxico del leonés actual. Vol. II. Col. Fuentes y estudios de historia leonesa*. León: Centro de Estudios e investigación “San Isidoro”.
- Lema Suárez, X. M. (1977): *Bamiro. Un estudio do hábitat rural galego*. Santiago de Compostela: Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia.
- Lhuyd, E. (1707): *Archaeologia Britannica*. Oxford.
- Lisón Tolosana, C. (1971a): *Antropología social en España*. Madrid: Siglo XXI.
- Lisón Tolosana, C. (1971b): *Antropología cultural de Galicia*. Madrid: Siglo XXI.
- Lisón Tolosana, C. (1974): *Antropología cultural de Galicia. Moradas del vivir galaico*, Madrid: Siglo XXI.
- Lisón Tolosana, C. (1976): «Estrategias matrimoniales, individuación y ethos lucense», en C. Lisón Tolosana (ed.): *Temas de Antropología española*. Madrid: Akal, 159-190.
- Lisón Tolosana, C. (1981): *Perfiles simbólico-morales de la cultura gallega*. Madrid: Akal.
- Llano, P. (1981): *Arquitectura popular en Galicia. A casa-vivenda. As serras*. Santiago de Compostela: Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia.
- LNotasRianxo = F. R. Tato Plaza (1999): *Libro de notas de Álvaro Pérez, notario da terra de Rianxo e Postmarcos (1457)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Long, D. / D. R. Preston (2002): *Handbook of Perceptual Dialectology*, vol. II. Ottawa: John Benjamins.
- López Cuevillas, F. (1951): *Las joyas castreñas*. Madrid: CSIC.
- López Cuevillas, F. / V. Fernández Hermida / X. Lorenzo (1936): *Parroquia de Velle*. Santiago de Compostela: Seminario de Estudos Galegos.
- López, F. (1983): «Onomástica galega: topónimo e apel. ‘Quiroga’», *Grial* 79, 107-108.
- Lorenzo Fernández, X. (1962): «Etnografía. Cultura material», *Historia de Galiza* II. Buenos Aires: Nós.
- Lorenzo Fernández, X. (1973): *Cantigueiro popular*. Vigo: Galaxia.
- Lorenzo Fernández, X. (1979): «Etnografía. Cultura material», *Historia de Galicia* II. Madrid: Akal.

- Lorenzo, R. (1988): «Consideracións sobre as vocais nasais e o ditongo -ão en portugués», en D. Kremer (ed.): *Homenagem a Joseph M. Piel por ocasião do seu 85º aniversário*. Tübingen: Instituto da Cultura e Língua Portuguesa - **Consello da Cultura Galega**, 289-326.
- Lörinczi, M. (2001): «Confini e confini. Il valore delle isoglosse», en G. Marcato (ed.): *I confini del dialetto. Atti del Convegno, Sappada / Plodn (Belluno)*, 2000. Padova: Unipress, 95-105.
- LTenzaHórreo = M^a. L. Méndez Fernández (1991): *Contribución ó estudio dun libro das Tenzas da Catedral de Santiago. Edición crítica e estudio dos folios 1 a 27*. Memoria de Licenciatura: Universidade de Santiago de Compostela.
- Lucas Álvarez, M. (1957-1958): «La colección diplomática del monasterio de San Lorenzo de Carboeiro», *Compostellanum*, vol. II (1957) núm. 4, 199-223; vol. III (1958) núm. 2, 29-116 e núm. 4, 179-270.
- Lucas Álvarez, M. (1986): *El Tombo de San Julián de Samos (Siglos VIII-XII): Estudio introductorio, edición diplomática, apéndices e índices*. Santiago de Compostela: Caixa Galicia.
- Luces Gil, F. (1977): *El nombre civil de las personas naturales en el ordenamiento jurídico español*. **Barcelona: Bosch**.
- Machado, J. P. (1984): *Dicionário Onomástico Etimológico da Língua portuguesa*. Lisboa: Confluência.
- Madoz, P. (1849): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Madrid: Imprenta del Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de D. Pascual Madoz.
- Maggi, D. (1983): «Sui teonimi *Trebopala* e *Iccona* nell'iscrizione lusitana del Cabeço das Fráguas», en E. Campanile (ed.): *Problemi di lingua e di cultura nel campo indoeuropeo*. Pisa: Giardini Editori, 53-60.
- Maia, C. de Azevedo (1986): *História do galego-português: Estado linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI: (com referência à situação do galego moderno)*. Lisboa: INIC.
- Makkay, J. (1987): «The Linear Pottery and the Early Indo-Europeans», en S. N. Skomal / E. C. Polomé (eds.): *Proto-Indo-European: The Archaeology of a Linguistic Problem*. Washington D.C.: Institute for the Study of Man. 165-184.
- Makkay, J. (1992): «A Neolithic Model of Indo-European Prehistory», *Journal of Indo-European Studies* 20, 193-238.

- Mallory, J. P. (1989): *In Search of the Indo-Europeans*. London: Thames & Hudson.
- Mandianes Castro, M. (1984): *Loureses: antropoloxía dunha parroquia galega*. Vigo: Galaxia.
- Mandianes Castro, M. (1990): «El magosto», *Boletín auriense* XX-XXI, 293-308.
- Marco, F. (2004): «Acerca de las migraciones célticas a la Península Ibérica», en F. Marco et alii (eds.): *Vivir en tierra extraña: emigración e integración cultural en el mundo antiguo*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 77-94.
- Mariño Ferro, X. R. (2000): *Antropoloxía de Galicia*. Vigo: Xerais.
- Mariño Paz, R. (2002): «A desnasalización vocálica no galego medieval», *Verba* 29. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 71-118.
- Martín García, A. (2005): *Demografía y comportamientos demográficos en la Galicia Moderna. La villa de Ferrol y su tierra, siglos XVI-XIX*. León: Universidad de León.
- Martínez Baleirón, Mónica (2001): «Os estudos do léxico mariñeiro galego», en X. L. Regueira / A. Veiga (eds.): *Da gramática ó dicionario. Estudos de lingüística galega*. Anexo 49 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 185-195.
- Martínez Cortizas, A. / A. Pérez Alberti (coords.) (1999): *Atlas climático de Galicia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Martínez Rodríguez, I. (1975): *El bórreo gallego*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Marty Caballero, D. E. (1883): *Diccionario de la lengua castellana*. Madrid: Casa Ed. Vda. de Rodríguez.
- Massariello Merzagora, G. (1988): *Lombardia*, en M. Cortelazzo (dir.): *Profilo dei dialetti italiani* 5, Pisa: Pacini.
- Mc Cone, K. (1996): *Towards a Relative Chronology of Ancient and Medieval Celtic Sound Change*. Maynooth: National University of Ireland.
- MDGA = Mesa prá Defensa del Galego de Asturias e da cultura da comarca (1992): *A Freita. Revista da MDGA*.
- Méndez, L. (1988): *Cousas de mulleres*. Barcelona: Anthropos.

- Menéndez Pidal, R. (1968): *Toponimia prerrománica hispana*. Madrid: Gredos.
- Merino, B. (1980): *Flora descriptiva e ilustrada de Galicia*. A Coruña: La Voz de Galicia. [reimpresión da edición orixinal de 1905]
- Michelena, L. (1976): «Lenguas indígenas y lengua clásica en Hispania», en D. M. Pippidi (ed.): *Travaux du VIe Congrès International d'Etudes Classiques (Madrid 1974)*, Bucarest - Paris: Editura academieii – Les belles lettres, 45-51. [recollido en *Lingua e Historia*, Madrid: Paraninfo, 1985, 201-212]
- Miguélez Rodríguez, E. (1993): *Diccionario de las hablas leonesas. León - Salamanca - Zamora*. [edición do autor]
- Millán, I. (1971): «Ara, con texto métrico, de San Orente de Entines», *Emerita* 39, 345-361.
- Millán, I. (1973): «Galeco *ru(g)ós ‘hozador > jabalí’ y otras voces emparentadas», *Emerita* 41,1, 129-155.
- Miralbes Bedera, M. R. (dir.) (1984): *Galicia en su realidad geográfica*. Santiago de Compostela: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- MLH (1997) = *Monumenta linguarum Hispanicarum, unter Mitwirkung von Dagmar Wodtke herausgegeben von Jürgen Untermann. Band IV. Die tartessischen, keltiberischen und lusitanischen Inschriften*. Wiesbaden: Reichert.
- MLI (1893) = E. Hübner (ed.): *Monumenta linguae Ibericae*. Berlin: G. Reimer.
- Moliner, M^a. (1994¹⁹): *Diccionario de uso del español*. Madrid: Gredos.
- Moll Casanovas, F. de B. (1988): *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca: Editorial Moll.
- Montanari, M. (1993): *El hambre y la abundancia. Historia y cultura de la alimentación*. Barcelona: Grijalbo.
- Monteagudo, L. (1952): «Torques castreños de alambres enrollados», *Archivo Español de Arqueología* XXV, 287-296.
- Moralejo Laso, A. (1977): *Toponimia gallega y leonesa*. Santiago de Compostela: Pico Sacro.
- Moralejo, J. J. (2000a): «De griegos en Galicia», en M. Alganza et alii (eds.): *EPIEIKELA. Studia graeca in memoriam Jesús Lens Tuero*. Granada: Athos - Pérgamos, 327-358.

- Moralejo, J. J. (2000b): «Prosapia y trapisonda de Iria Flavia», *El Extramundi* 21, 45-67.
- Moralejo, J. J. (2002): «Gallaecia y sus etimologías», en M. Domínguez et alii (eds.): *Sub luce florentis calami. Homenaje a Manuel C. Díaz y Díaz*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 92-115.
- Mörling, S. (1989): *As embarcacións tradicionais de Galicia*. [Santiago de Compostela]: Dirección Xeral de Formación e Promoción Social.
- Mörling, S. (2005): *Lanchas e dornas. A estabilidade cultural e a morfoloxía das embarcacións na costa occidental de Galicia*. Santiago de Compostela: Consellería de Pesca e Asuntos Marítimos.
- Navaza Blanco, G. (1998): *Contribución ó estudio da toponimia da Galicia meridional (fitotoponimia)*. Tese de doutoramento (inédita). Universidade de Santiago de Compostela.
- Navaza Blanco, G. (2002): «Dialectoloxía e Toponimia», en R. Álvarez / F. Dubert García / X. Sousa Fernández (eds.): *Dialectoloxía e Léxico*, Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega - Consello da Cultura Galega, 137-146.
- Neira Cruz, X. A. (dir.) (2004): *El viaje a Compostela de Cosme III de Medicis*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Neira Martínez, J. / M^a. del R. Piñeiro (1989): *Diccionario de los bables de Asturias*. Oviedo: Instituto de Estudios Asturianos.
- Neto, Serafim da Silva (1970²): *Historia da lingua portuguesa*. Rio de Janeiro: Livros de Portugal.
- Nogueira, M. / J. M. Hidalgo (coords.) (2004): *Museos do Eixo Atlántico*. Vigo: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular.
- NV = F. Rocha (1996): *Nomes vulgares de plantas existentes em Portugal*. Lisboa: Direcção Geral de Protecção das culturas.
- O'Flanagan, P. (1996): *Xeografía histórica de Galicia*. Vigo: Xerais.
- O'Neill, B. J. (1984): *Proprietários, lavradores e jornaleiras*. Lisboa: Dom Quixote.
- Ohayon, E. / A. Cambon-Thomsen (1986): «The genetic Data from the French Provinces», en E. Ohayon / A. Cambon-Thomsen (eds.): *Human Population Genetics. Colloque INSERM*. Paris: INSERM, 345-350.
- Otero Pedrayo, R. (1969): *Síntesis histórica do século XVIII en Galicia*. Vigo: Galaxia.

- Padróns Ourense XV = A. López Carreira (1995): *Padróns de Ourense do século XV. Fontes estatísticas para a historia medieval de Galicia*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Palacio Sánchez, J. A. (1981): *Toponimia del Ayuntamiento de Pantón (Lugo)*. Tese de doutoramento (inérita). Universidade de Santiago de Compostela.
- Pardellas de Blas, X. (dir.) (2000): *Plan de Infraestructuras do Eixo Atlántico*. Vigo: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular - Deputación de Pontevedra.
- Pardellas de Blas, X. (dir.) (2002): *Abordagem á actividade turística nas cidades do Eixo Atlántico*. Vigo: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular.
- Pellegrini, G. B. (1977): *Carta dei dialetti d'Italia*, en M. Cortelazzo (dir.): *Profilo dei dialetti italiani* 0, Pisa: Pacini.
- Pensado, J. L. (1983): «El léxico hispánico occidental en el “Tumbo Viejo” de San Pedro de Montes», *Verba* 10, 43-77.
- Pensado, J. L. (1999): *Onomástico etimológico de la lengua gallega / Martín Sarmiento*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Pensado, J. L. (ed.) (1995): *Traducción de algunas voces, frases y locuciones gallegas, especialmente de agricultura, al castellano (1840-1858)*. A Coruña: Real Academia Galega.
- Peña Santos, A. de la / J. M. Rey García (2001): *Petroglifos de Galicia*. A Coruña: Vía Láctea Editorial.
- Pérez Alberti, A. (2002): *Teceláns. Viaxes*. Trasalba: Fundación Otero Pedrayo.
- Pérez García, J. M. (1982): «O millo en Galicia: un estado da cuestión», *Revista Galega de Estudos Agrarios* 7-8, 87-104.
- Pérez Outeiriño, B. (1982): *De ourivesaría castrexa. I. Arracadas*. Anexo 1 de *Boletín auriense*. Ourense: Museo Arqueolóxico Provincial.
- Pérez Outeiriño, B. (1990): «Achega tipolóxica para o estudo dos torques aureos do NW», *Gallaecia* 12, 139-151.
- Piazza A. (1988): «Evoluzione biologica e cultura», *Scientia. L'immagine e il mondo*. Milano: Comune di Milano, 237-248.
- Piazza, A. (1995): «L'origine des langues», *Géolinguistique* 6, 5-32.
- Piazza, A. / S. Rendine / P. Menozzi / J. Mountain / L. L. Cavalli-Sforza (1995): «Genetics and origin of European language», *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 92, 5836-5840

- Piel, J. M. (1954): «*Bustum, pascua, veranea, hibernacula* y términos análogos en la topantroponimia del N.O. hispánico», *Boletín del Instituto de Estudios Asturianos* 8, 21, 25-49.
- Piel, J. M. (1968): «Beiträge zur spanischen und portugiesischen Phytotoponomastik I» en H. Flasche (ed.): *Litterae Hispanae et Lusitanae. Herausgegeben von Hans Flasche*. München: Max Hueber, 331-348.
- Piel, J. M. / D. Kremer (1976): *Hispano-gotisches Namenbuch. Der Niederschlag des Westgotischen in den alten und heutigen Personen- und Ortsnamen der Iberischen Halbinsel*. Heidelberg: Carl Winter.
- Piñeiro de San Miguel, E. / A. Gómez Blanco (2004): *Homes de ferro en barcos de madeira. Aqueles pescadores de A Coruña*. Puerto de A Coruña: Caixanova.
- Pitte, J. R. (1983): *Histoire du paysage français*. Paris: Tallandier.
- Plaza, S. / A. Salas / F. Calafell / F. Corte-Real / J. Bertranpetit / Á. Carracedo / D. Comas (2004): «Insights into the western Bantu dispersal: mtDNA lineage analysis in Angola», *Human Genetics* 115, 439-447
- Pöll, B. (1993): «Zur Verbreitung zweier Analogiephänomene des galicischen Verbuns anhand des ALGa (*Atlas Lingüístico Galego*)», en J. Kabatek / A. Schönberger (1993) (eds.): *Sprache, Literatur und Kultur Galiciens. Akten des 2. gemeinsamen Kolloquiums der deutschsprachigen Lusitanistik und Katalanistik*. (Berlin 10-12, September 1992), *Lusorama* I, 4, 37-52.
- Precedo Ledo, A. / M. Gallego Prieto (dirs.) (2001): *Mapa de límites das parroquias. Cartografía territorial básica de Galicia*. Santiago de Compostela: Sociedade para o Desenvolvemento Comarcal de Galicia.
- Preston, D. R. (ed.) (1999): *Handbook of Perceptual Dialectology*, vol. I, Philadelphia - Amsterdam: John Benjamins.
- Prieto Molina, S. (1996): «Los torques castreños del Noroeste de la península Ibérica», *Complutum* 7, 195-223.
- Prósper, B. M^a. (2004): «Varia Palaeohispanica Occidentalia», *Palaeohispanica* 4, 169-194.
- Prósper, B. M^a. (2002): *Lenguas y religiones prerromanas del Occidente de la Península Ibérica*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- RAE (1726) = Real Academia Española: *Diccionario de autoridades*. Madrid: Gredos [ed. facsímil de 1990].

- RAE (1994) = Real Academia Española: *Diccionario de la lengua española*. Madrid: Unigraf.
- RAG = Real Academia Galega (1997).
- Ramón y Fernández Oxea, X. (1983): *Santa Marta de Moreiras. Monografía dunha parroquia ourensán (1925-1935)*. A Coruña: Edición do Castro.
- Real Academia Galega (1997): *Diccionario da Real Academia Galega*. A Coruña - Vigo: Real Academia Galega - Xerais - Galaxia.
- Recuero Astray, M. / M. González Vázquez / P. Romero Portilla (1998): *Documentos Medievales del Reino de Galicia: Alfonso VII (1116-1157)*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Renfrew, C. (1983): *Les origines de l'Europe*. Paris: Flammarion. [primeira edición inglesa de 1973]
- Renfrew, C. (1987): *Archaeology and Language*. Cambridge University Press.
- Renfrew, C. (1990): *L'énigme indo-européenne*. Paris: Flammarion. [primeira edición inglesa de 1987]
- Rey Castelao, O. (1992): «El reparto social del diezmo en Galicia», *Obradoiro de historia moderna* 1, 145-162.
- Rey Castiñeira, J. (1990-91): «Cerámica indígena de los castros costeros de la Galicia occidental: Rías Bajas. Valoración dentro del contexto general de la cultura castreña», *Castrelos* 3-4, 141-169.
- Rey Castiñeira, J. (1991): *Yacimientos castreños de la vertiente atlántica. Análisis de la cerámica indígena*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Rey Castiñeira, J. (1995): «Cuestiones de tipo territorial en la cultura castreña», en *Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología (Vigo 1993)*. Santiago de Compostela: Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo, 165-171.
- Río Barja, F. (1990): *Cartografía xurisdiccional de Galicia no século XVIII*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Ríos Panisse, M^a. del Carmen (1977): *Nomenclatura de la flora y fauna marítimas de Galicia. I Invertebrados y peces con anotaciones etimológicas por Antonio Santamarina*. Anejo 7 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela

- Ríos Panisse, M^a. del Carmen (1983): *Nomenclatura de la flora y fauna marítimas de Galicia II. Mamíferos, aves y algas*. Anexo 19 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Risco, M. (1796): *Antigüedades de la ciudad y Sta. Iglesia de Lugo: memorias de los insignes Monasterios de S. Julián de Samos, y S. Vicente de Monforte...* en *España Sagrada* XL. Madrid: Oficina de la Viúda e Hijo de Marín [reimpresión de 1992, Lugo: Alvarellos].
- Risco, V. (1979): «Estudio etnográfico», en *Terra de Melide*. A Coruña: Edicións do Castro, 322-434.
- Risco, V. (1979a): «Etnografía: cultura espiritual», en *Historia de Galicia*. Madrid: Akal, 255-777.
- Rivas Quintas, E. (1991): *Onomástica persoal do Noroeste Hispánico*. Lugo: Alvarellos.
- Rivas Quintas, E. (1996): *Millo e bórreo. Legumia e cestos*. Santiago de Compostela: Laivento.
- Rix, H. (1954): «Zur Verbreitung und Chronologie einiger keltischer Ortsnamentypen», en *Festschrift für Peter Goessler*. Stuttgart: Tübinger Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 99-107.
- Rodríguez Fernández, J. (1982): *Reyes de León. Ordoño III*. León: Ediciones Leonesas.
- Rodríguez Galdo, M^a. X. / F. Dopico (1980): «Novos cultivos e agricultura tradicional: a pataca en Galicia nos séculos XVIII e XIX», *Revista Galega de Estudos Agrarios* 3, 11-37.
- Romaní Martínez, M. (1990-93): *A Colección diplomática do Mosteiro Cisterciense de Santa María de Oseira (Ourense): (1025-1399)*. Santiago de Compostela: Tórculo Edicións.
- Romero Masiá, A. (1976): *El habitat castreño*. Santiago de Compostela: COAG.
- Rozas Caeiro, A. (coord.) (1980): *Galicia en Mapas*. Pontevedra: Escola Aberta.
- Ruiz Almansa, J. (1948): *La población de Galicia (1500-1945)*. Madrid: Instituto Balmes de Sociología.
- Saavedra, P. (1985): «Comunidades campesiñas, xurisdiccións e partidos na Galicia da Idade Moderna», *Revista de Administración Galega* 2, 113-142.

- Saavedra, P. (1992): *A vida cotiá en Galicia de 1550-1850*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago.
- Saavedra, P. (1994): *La vida cotidiana en la Galicia del Antiguo Régimen*. Barcelona: Editorial Crítica.
- Saavedra, P. (1996): «Casa e comunidade na Galicia interior, 1750-1860», en *Das casas de morada ao monte comunal*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 19-74.
- Saavedra, P. (1996b): «Os montes abertos e os concellos rurais en Galicia nos séculos XVI-XVIII: aproximación a un problema», en *Das casas de morada ao monte comunal*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 331-386.
- Saavedra, P. (1998): «O hábitat no noroeste peninsular nos ss. XVI-XIX», en M^a. P. Torres Luna / R. C. Lois González / P. Saavedra (co-ords.): *Espacios rurais e sociedades campesiñas*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Saavedra, P. (1999): «Petite exploitation et changement agricole à l'intérieur d'un "vieux complexe agraire". Les campagnes de la Galice entre 1550 et 1850», *Histoire et Sociétés Rurales* 12, 63-108.
- Saavedra, P. (2003): «Contribución al estudio del régimen señorial gallego», en P. Saavedra: *Señoríos y comunidades campesinas. Aportaciones a la Historia Rural de la España Moderna*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 63-120.
- Säflund, G. (1939): «Le terramare delle provincie di Modena, Reggio Emilia, Parma e Piacenza», *Acta Instituti Romani Regni Sueciae* 7, 225.
- Salas, A. / D. Comas / M^a. V. Lareu / J. Bertranpetit / Á. Carracedo (1998): «mtDNA analysis of the Galician population: a genetic edge of European variation», *European Journal of Human Genetics* 6, 365-375.
- Salas, A. / M. Richards / M^a. V. Lareu / R. Scozzari. / A. Coppa / A. Torroni / V. Macaulay / Á. Carracedo (2004): «The African diaspora: mitochondrial DNA and the Atlantic slave trade», *American Journal of Human Genetics* 74, 454-465
- Salas, A. / M. Richards / T. de la Fe / M^a. V. Lareu / B. Sobrino / P. Sanchez-Diz / V. Macaulay / Á. Carracedo (2002): «The making of the African mtDNA landscape», *American Journal of Human Genetics* 71, 1082-1111

- Salas, A. / M^a. V. Lareu / P. Sánchez-Diz / F. Calafell / Á. Carracedo (2000): «mtDNA hypervariable region II (HVII) sequences in human evolution studies: impact of mutation rate heterogeneity», *Progress in Forensic Genetics* 8, 329-331
- Sánchez Vicente, X. X. (2002): *Diccionariu asturianu castellanu, castellanu asturianu*. Uviéu: Trabe.
- Santamarina, A. (2003³): *Diccionario de diccionarios*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Scherer, A. (1954): «Worauf beruht die Verschiedenheit der indogermanischen Sprachen?», *Indogermanische Forschungen* 61, 201-215.
- Scherer, A. (1963): «Der Ursprung der ‘alteuropäischen’ Hydronymie», en *Atti e Memorie del VII Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche. Firenze 1963*, II, 405-417.
- Schmid, B. (1998): «Apellidos asturianos procedentes de apodos», en Ana Mª Cano González (ed.) (1998): *Dictionnaire historique des noms de famille romans. Actas del IX Coloquio (Uviéu / Oviedo, 26-29 de octubre 1995)*. Tübingen: Max Niemeyer, 127-147.
- Schmid, W. P. (1995): «Alteuropäische Gewässer namen», en E. Eichler et alii (eds.): *Namenforschung, Handbücher zur Sprach - und Kommunikationswissenschaft* 11.1. Berlin - New York: Walter de Gruyter, 756-762
- Schmid, W. P. (1997): «Idronimi antico-europei», *Res Balticae* 3, 89-102.
- Schmidt, K. H. (1985): «A Contribution to the Identification of Lusitanian», en J. de Hoz (ed.): *Actas del III Coloquio sobre Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Lisboa, 5-8 noviembre 1980)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 319-341.
- Schmidt, K. H. (1992): «The Celtic Problem. Ethnogenesis (location, date?)», *Zeitschrift für celtische Philologie* 45, 38-65.
- Schmitt, C. (1977): «A propos de la formation linguistique du domaine francoprovençal», *Revue de linguistique romane* 41, 91-103.
- Schmoll, U. (1959): *Die Sprachen der vorkeltischen Indogermanischen Hispaniens und das Keltiberische*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Schulze, W. (1966²): *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*. Berlin - Zürich - Dublin: Wiedmann.
- Segalen, M. (1992): *Antropología histórica de la familia*. Madrid: Taurus.

- Séguy, J. et alii (1954-1973): *Atlas linguistique de la Gascogne*. Paris: CNRS.
- Silva, A. Coelho Ferreira da (1986): *A cultura castreja no Noroeste de Portugal*. Paços de Ferreira: Museu Arqueológico da Citânia de Sanfins.
- Silva, A. de Morais (1949-59¹⁰): *Grande Dicionário da Língua Portuguesa*. Lisboa: Confluência. [edición revisada por Augusto Moreno, Cardoso Júnior e José Pedro Machado]
- Silveira, J. da (1947): «Estudos sobre o vocabulário português», *Revista Portuguesa de Filologia* I-2, 391-446.
- Sixirei Paredes, C. (1982): *San Cristobo de Xavestre*. A Coruña: Edición do Castro.
- Sletsjøe, L. (1959): *Le développement de l et n en ancien portugais. Étude fondée sur les diplômes des Portugaliae Monumenta Historica*. Oslo: Presses Universitaires d'Oslo.
- Sobrado, H. (2001): *Las tierras de Lugo en la Edad Moderna. Economía campesina, familia y herencia, 1550-1860*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Sobrado, H. (2002): «El sustento y la morada: aspectos de las condiciones materiales de vida en la Galicia rural de la Edad Moderna», en C. Fernández Cortizo / D. L. González Lopo / E. Martínez Rodríguez: *Universitas. Homenaje a Antonio Eiras Roel*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, I, 425-438.
- Sotelo Blanco, O. (1993): *Caldelas. Antropología cultural de una comarca gallega*. Barcelona: Ronsel.
- Sousa Fernández, X. (2006): «Análise dialectométrica das variedades xeolingüísticas galegas», en M^a. C. Rolão Bernardo / H. Mateus Montenegro: *I Encontro de Estudos Dialectológicos: Actas*. Ponta Delgada: Instituto Cultural de Ponta Delgada, 345-362.
- Souto González, X. M. (1982): «Encol do hábitat e do poboamento. O caso de Galicia», *Cuadernos de Estudios Gallegos* 98, 7-63.
- Souto González, X. M. (coord.) (1999): *A Historia no Eixo Atlántico*. Vigo: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular.
- Souto González, X. M. (coord.) (1999): *Xeografía do Eixo Atlántico*. Vigo: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular.

- Souto González, X. M. (coord.) (2001): *Planeamento estratéxico e mercado-tecnia territorial*. Vigo: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular.
- Souto González, X. M. / R. Jorge Marques (coords.) (2003): *Participación cidadá e desenvolvemento local no Eixo Atlántico: Monforte e Chaves*. Vigo: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular.
- Specklin, R. (1982): «Etudes sur les origines de la France», *Acta Geographica* 49.
- Stoneking, M. (1998): «Women on the move», *Nature Genetics* 20, 219-220.
- Suárez Otero, J. (1997): «Un vaso campaniforme con decoración cordada en Galicia: A Fontenla (Moaña, Pontevedra)», *Boletín auriense* XXV, 9-36.
- TBieitoSantiago = J. I. Fernández de Viana y Vieites (1995): *El tumbillo de san Bieito do Campo (Santiago)*. Granada: Universidad. Foron tidas en conta as correccións feitas por Fernández Salgado, Antonio (1999): *Documentación medieval de san Bieito do Campo*. Memoria de licenciatura (inérita). Universidade de Santiago de Compostela.
- TCaaveiro = J. I. Fernández de Viana y Vieites / J. C. de Pablos Ramírez / M^a. T. González Balasch (1996-1997): «El Tumbo de Caaveiro», *Cátedra* 3 (1996), 267-437, 4 (1997), 221-385.
- TCelanova = J. M. Andrade Cernadas (1995): *O tombo de Celanova: estudo introductorio, edición e índices (ss. IX-XII)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Telmon, T. (1983): «Sui confini linguistici. In margine ad un recente colloquio», *Archivio Glottologico Italiano* LXVIII, 98-108.
- Tenorio, N. (1982): *La aldea gallega*. Vigo: Xerais.
- Thompson, E. P. (1979): *Tradición, revuelta y consciencia de clase. Estudios sobre la crisis de la sociedad preindustrial*. Barcelona: Crítica.
- TILG = A. Santamarina (dir.) (2004): *Tesouro Informatizado da Lingua Galega*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega [<http://www.ti.usc.es/TILG/>].
- TLourenzán = Á. Rodríguez González / J. Á. Rey Caiña (1992): «Tumbo de Lorenzana», *Estudios Mindonienses* 8, 11-325.
- TMILG = X. Varela Barreiro (dir.): *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades [<http://meogo.cirp.es/TMILG/>].

- Tourtoulon, Ch. de (1890): «La classification des dialectes», *Revue des Langues Romanes* 34, 130-175.
- Tovar, A. (1968): «La conquista de Hispania por el latín», en A. Tovar: *Lo que sabemos de la lucha de lenguas en la Península Ibérica*. Madrid: Editor Gregorio del Toro, 68-96.
- Tovar, A. (1973): «Die Inschrift vom Cabeço das Fráguas und die Sprache der Lusitaner», en *Sprachen und Inschriften*. Amsterdam: B. R. Grüner Verlag, 181-205 [edición orixinal: «L'inscription du Cabeço das Fráguas et la langue des Lusitaniens», *Études Celtiques* 11, 237-268, 1967]
- Tovar, A. (1980): *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*. Madrid: Alianza Editorial.
- Tovar, A. (1983): «Etnia y Lengua en la Galicia antigua: El problema del celtismo», en G. Pereira-Menaut: *Estudos de Cultura Castrexa e de Historia Antiga de Galicia*, 247-282. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Tovar, A. (1985): «La inscripción del Cabeço das Fráguas y la lengua de los lusitanos» en J. de Hoz (ed.): *Actas del III Coloquio sobre Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Lisboa, 5-8 noviembre 1980)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 227-253.
- Tovar, A. (1986): «The Celts in the Iberian Peninsula: Archaeology, History and Language», en K. H. Schmidt (ed.): *Geschichte und Kultur der Kelten*. Heidelberg: Carl Winter, 68-101.
- Tovar, A. (1987): «Lenguas y pueblos de la antigua Hispania: lo que sabemos de nuestros antepasados protohistóricos», en J. Gorrochategui et alii (eds.): *Studia Palaeohispanica. Actas del IV Coloquio de Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Vitoria 1985)*. Vitoria: Instituto de Ciencias de la Antigüedad 15-34.
- TSamos = M. Lucas Álvarez (1986): *El tumbo de san Julián de Samos (siglos VIII-XII). Estudio introductorio. Edición diplomática. Apéndices e índices*. Santiago de Compostela: Caixa Galicia.
- TSobrado = M. P. Loscertales de García Valdeavellano (1976): *Tumbos del monasterio de Sobrado de los Monjes*. 2 vols. Madrid: Dirección General del Patrimonio Artístico y Cultural, Archivo Histórico Nacional.
- Tuaillon, G. (1988): «Le francoprovençal. Langue oubliée», en G. Vermes (dir.), *Vingt-cinq communautés linguistiques de la France. Tome*

- I: *Langues régionales et langues non territorialisées*. Paris: L'Harmattan, 188-207.
- Tuaille, G. (1994): *Le francoprovençal. Progrès d'une définition*. Saint-Nicolas (Aoste): Centre d'études francoprovençales "René Willien". [texto aparecido por primeira vez en *Travaux de Linguistique et de Littérature* X,1, 293-339, 1972]
- Untermann, J. (1961): *Sprachräume und Sprachbewegungen im vorrömischen Hispanien*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. [traducións: «Estudio sobre las áreas lingüísticas pre-romanas de la Península Ibérica», *Archivo de Prehistoria levantina* 10, 1963, 165-192, e «Areas e movementos lingüísticos na Hispania pré-romana», *Revista de Guimarães* 72, 5-41 + 19 mapas, 1962]
- Untermann, J. (1983): «Die althispanischen Sprachen» en H. Temporini / W. Haase (eds.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 29.2. Berlin - New York: Walter de Gruyter, 791-818.
- Untermann, J. (1985): «Los teónimos de la región lusitano-gallega como fuente de las lenguas indígenas» en J. de Hoz (ed.): *Actas del III Coloquio sobre Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Lisboa, 5-8 noviembre 1980)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 343-363.
- Untermann, J. (1987): «Lusitanisch, Keltiberisch, Keltisch» en J. Gorrochategui et alii (eds.): *Studia Palaeohispanica. Actas del IV Coloquio de Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Vitoria 1985)*. Vitoria: Instituto de Ciencias de la Antigüedad, 57-76.
- Untermann, J. (1992a): «Anotaciones al estudio de las lenguas prerromanas del Noroeste de la Península Ibérica» en G. Pereira-Menaut (ed.): *Galicia: da romanidade á xermanización. Problemas históricos e culturais. Actas do encontro científico en homenaxe a Fermín Bouza Brey (1901-1973)*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, 367-397.
- Untermann, J. (1992b): «Los etnónimos de la Hispania antigua y las lenguas prerromanas de la Península Ibérica», *Complutum* 2-3, 19-33.
- Untermann, J. (1999): «'Alteuropäisch' in Hispanien», en E. Eggers et alii (eds.): *Florilegium Linguisticum. Festschrift für Wolfgang P. Schmid zum 70. Geburtstag*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 509-518.
- Untermann, J. (2001): «La toponimia antigua como fuente de las lenguas hispano-celtas», *Palaeohispanica* 1, 187-218.

- Untermann, J. (2004a): «Célticos y túrdulos», *Palaeohispanica* 4, 199-214.
- Untermann, J. (2004b): «Kelten und Celtici in Hispanien: alte und neue missverständnisse», en A. I Boullón (ed.): *Novi te ex nomine. Estudos filolóxicos ofrecidos ao Prof. Dr. Dieter Kremer*. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza, 475-485.
- Untermann, J. (inédito): «Griegos, romanos y 'bárbaros' en la toponimia paleohispánica», en *I Congreso da Asociación Galega de Onomástica (Santiago de Compostela, 2002)*.
- Vasconcellos, Carolina Michaëlis de (1895): «Fragmentos Etymológicos», *Revista Lusitana* 3, 181-182.
- Vasconcellos, J. Leite de (1897-1913): *Religiões da Lusitânia*. Lisboa: Imprensa Nacional.
- Vázquez Taboada, A. (1889): *N-o fiandón. Contos de todol-os cores*. Lugo: Imp. de Gerardo Castro Montoya.
- Venneman, T. (1994): «Linguistic Reconstruction in the context of European Prehistory», *Transactions of the Philological Society* 92, 2, 215-284.
- Vilaseco Vázquez, X. I. (2004): «Un novo seixo con trazos antropomórficos procedentes do dolmen de Axeitos (Ribeira, A Coruña)», *Gallaecia* 23, 7-33.
- Villar, F. (1990a): «Hispanocelta o Celtibérico», en E. C. Polomé / C. F. Justus (eds.): *Language Change and Typological Variation: In Honor of Winfred P. Lehmann on the Occasion of His 83rd Birthday*. vol. I. Washington D.C.: Insitute for the Study of Man, 60-77.
- Villar, F. (1990b): «Indo-Européens et Pré-Indo-Européens dans la Péninsule Ibérique», en T. L. Markey / J. A. C. Greppin (eds.): *When Worlds Collide. Indo-Europeans & Pre-Indo-Europeans. The Bellagio Papers*. Ann Arbor: Karoma Publishers Inc., 363-394.
- Villar, F. (1994): «Los antropónimos en *Pent-*, *Pint-* y las lenguas indoeuropeas prerromanas de la Península Ibérica», en R. Bielmeier / R. Stempel (eds.): *Indogermanica et Caucásica. Festschrift für K. H. Schmidt*. Berlin - New York: Walter de Gruyter, 234-264.
- Villar, F. (1996a²): *Los indoeuropeos y los orígenes de Europa. Lenguaje e Historia*. Madrid: Editorial Gredos.
- Villar, F. (1996b): «El teónimo lusitano *Reve* y sus epítetos», en W. Meid / P. Anreiter (eds.): *Die grösseren altkeltischen Sprachdenkmäler. Akten*

- des Kolloquiums Innsbruck, 29. April - 3. Mai 1993*. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität, 160-211.
- Villar, F. (2000): *Indoeuropeos y no indoeuropeos en la Hispania prerromana: las poblaciones y las lenguas prerromanas de Andalucía, Cataluña y Aragón según la información que nos proporciona la toponimia*. Salamanca: Ediciones Universidad Salamanca.
- Villar, F. (2004): «The Celtic Language of the Iberian Peninsula» en Ph. Baldi / P. U. Dini (eds.): *Studies in Baltic and Indo-European Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins, 243-274.
- Villar, F. / R. Pedrero (2001): «Arroyo de la Luz III», *Palaeohispanica* 1, 235-274.
- Villares, R. (1972): «El consumo alimenticio en el área rural compostelana a fines del s. XVII», *Compostellanum* XVII, 63-71.
- Vitorino, G. (1987): *Atlas lingüístico do litoral portugués. Fauna e flora (mapas e notas)*. Lisboa: Centro de Lingüística da Universidade de Lisboa – INIC.
- Witzcak, K. T. (1999): «On the Indo-European origin of two Lusitanian theonyms (*Laebo* and *Reve*)», *Emerita* 67,1, 65-73.
- Xunta de Galicia (2003): *Nomenclátor de Galicia. Toponimia oficial das provincias, concellos, parroquias e lugares*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.